

Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Yapılan Şiîlikle İlgili Doktora Tezleri

Shiite Doctoral Dissertations Written in Theology Faculties of Turkey

● Mehmet ÜMİT^a

^aİslam Mezhepleri Tarihi AD,
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İstanbul

Received: 09.07.2018

Received in revised form: 14.07.2018

Accepted: 06.08.2018

Available online: 04.09.2018

Correspondence:

Mehmet ÜMİT
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Mezhepleri Tarihi AD, İstanbul,
TÜRKİYE/TURKEY
mehmet.umit@marmara.edu.tr

ÖZ Ali Yahya Muammer'in ifadesiyle İslam dünyasında yaygın olan ötekileştirici üslubun önüne geçebilmek için öncelikle Müslümanların birbirleri hakkında sağlıklı bilgilenmeleri (el-Ma'rife) gerekmektedir. Bu durum, aralarında muarefeye (el-muarefe) zemin hazırlayacaktır. Bundan bir adım ötesi Müslümanların birbirlerini takdir edebilmeleridir. Doğal olarak burada, yine Müslümanların, ötekileştirici üslubuna malzeme sağlayan tarihî bagajlarını da gözden geçirmeleri ve birbirlerini tanımaya yönelik çalışmalar yapmaları yerinde olacaktır. Bu makalede, Türkiye Cumhuriyeti'nde özellikle 1949 yılından itibaren açılmaya başlanan İlahiyat fakültelerinde Şiîlik ve Şiî grupların (Zeydîlik, İsmailîlik, İmâmiyye, Nusayrîlik, Dürzîlik) teşekkül süreçleri ve itikadi-siyasi görüşlerine ilişkin doktora düzeyinde yapılan çalışmalar incelenmektedir. Ayrıca konuyla ilgili doçentlik takdim kitaplarına, söz konusu mezheplerin tefsir, hadis ve fıkıh anlayışları gibi hususları konu edinen doktora çalışmalarına da imkân nispetinde işaret edilmektedir. Dolayısıyla okuyucuya, Türkiye Cumhuriyeti döneminde Şiî mezhepleriyle ilgili doktora düzeyinde yapılan çalışmalar hakkında fikir vermesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şiîlik; Zeydîlik; İsmailîlik; İmâmiyye; Nusayrîlik; Dürzîlik

ABSTRACT As stated by Ali Yahya Muammar, in order to be able to avoid the otherizing style that is prevalent in the Islamic world, Muslims need to be well-informed about each other. This will set the ground for al-muarafa (know one another) among them and thus Muslims can appreciate each other. Naturally, it would be appropriate for Muslims to look back at their historical baggage, which supplies materials for their alternative style, and to work on identifying each other. In this article, the Republic of Turkey, especially in the opening since 1949 began seminary in Shiism and Shiite groups (Zaidiyyah, Ismaelite, Imami, Nusayriya, Druze) studies at the PhD level for the formation processes and the theological-political views are investigated.

Keywords: Shiism; Zaydiyya; Ismailiyya; Imamiyya; Nusairis; Druze

İslam Tarihinde Hz. Ali döneminde onun ordusundan ayrılan bir grup olan Haricilerle başlayan mezhebi yapılanmalar, Müslüman çoğunluktan farklılıklarını ortaya koymak için makale, risale ve benzeri başlıklar altında kendi görüşlerini ortaya koymaya başladılar. Nitekim bu

metinlerden I/VII. asırdan itibaren¹ yazılanlardan bazıları günümüze ulaşmıştır. Zamanla, ortaya çıkan bu grupların görüşlerini tanıtmaya ihtiyacı hâsıl olunca onları bir arada veren “makâlât” türü eserler kaleme alındı. Bu eserlerden önemli bir kısmı mensubu olduğu mezhebi ve görüşlerini savunmak, diğerlerini eleştirmek için kaleme alınırken, daha az olmakla birlikte diğer bir kısmı da mensubu olduğu grup dışındaki mezheplerin görüşlerini betimleyici bir tarzda ele almıştır. İşte I/VII. Asırdan itibaren kaleme alınan eserlerin temel kaynaklarını teşkil ettiği bu ilme, “makâlât”, “ilmu’l-makâlât” ve “ilmu makâlâti’l-fırak” gibi isimler verilmiştir. Günümüzde ise “İslam Mezhepleri Tarihi” veya “İslam Düşünce Ekolleri” denilmektedir. Cumhuriyet döneminde başta Şîlik olmak üzere mezheplerle ilgili araştırmalar, genellikle İlahiyat Fakültelerinin İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı bünyesinde gerçekleştirilmektedir.

Bu bağlamda Mayıs 1924’te Daru’l-Fünûn bünyesinde açılan İlahiyat Fakültesi’nde İslam Mezhepleri Tarihi dersi okutulmuş, 1933 yılında “öğrenci yokluğu” gerekçesiyle Daru’l-Fünûn’un kapatılmasından sonra, 1949 yılında açılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde “İslam Dini ve Mezhepleri Tarihi” dersi müfredatta yer almıştır. Bu dersin adı, 1954 yılında “İslam Mezhepleri Tarihi” olmuştur. İslam Mezhepleri Tarihi Kürsüsü, YÖK’ün kurulmasıyla Kelam anabilim dalına bağlı bir bilim dalı haline getirilmiş, 17.10.1991 tarih 1547 sayı 7-d/2 maddesiyle yeniden müstakil anabilim dalı hüviyetine kavuşmuştur.²

1933-1949 yılları arasında yüksek din eğitimi veren kurumların olmaması, dinî bilginin üretimi konusunda bir boşluk meydana getirmiştir. 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971 yılında Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi ve daha sonra başta İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü olmak üzere diğer yüksek İslam enstitülerinin fakülteye dönüştürülmesiyle bu boşluk giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bilindiği üzere bilimsel çalışmalar birikim ve devamlılık gerektirir. Dolayısıyla bu açılan fakültelerde hocaların yetiştirilmesi ve bilgi üretimi belli bir zaman almıştır. Bu bağlamda dinî ilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi Mezheplerle ilgili konularda da nitelikli çalışmalar, istisnalar dışında, genel olarak 1980’li, hatta 1990’lı yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır.

İslam dünyasında Müslümanlar arasındaki ötekileştirici üslubun önüne geçebilmek için öncelikle birbirleri hakkında sağlıklı bilgilenmeleri (el-Ma’rife) gerekmektedir. Bu durum, onların aralarında muarefeye (el-muarefe) zemin hazırlayacaktır. Bundan bir adım ötesi de Müslümanların birbirlerini takdir edebilmeleridir.³ Doğal olarak burada, yine Müslümanların, ötekileştirici üslubuna malzeme sağlayan tarihi bagajlarını da gözden geçirmeleri ve birbirlerini tanımaya yönelik çalışmalar yapmaları yerinde olacaktır. Bu makalede, Türkiye Cumhuriyeti’nde özellikle 1949 yılından itibaren açılmaya başlayan İlahiyat fakültelerinde Şîlik ve Şîi grupların teşekkül süreçleri ve itikadî-siyasî görüşlerine ilişkin doktora düzeyinde yapılan çalışmalar imkân nispetinde kronolojik ve konu bütünlüğünü sağlayacak şekilde incelenecektir. Ayrıca konuyla ilgili doçentlik takdim kitaplarına, alanda önemli diğer çalışmalara, söz konusu mezheplerin tefsir, hadis ve fıkıh anlayışları gibi hususları konu edinen doktora çalışmalarına ve üniversitelerin diğer fakültelerinde konuya ilişkin yapılan doktora çalışmalarına da mümkün olduğunca işaret edilecektir.

¹ Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye’nin Kitabı’l-İrcâ’sı bunlardan biridir. Bkz. Sönmez Kutlu, “İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu’l-İrcâ”, *Ankara Ün. İFD*, c. 37, sayı: 1, ss. 317-331.

² Bkz. Hasan Onat, “Türkiye’de İslam Mezhepleri Tarihi’nin Gelişim Sürecinde Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı’nın Yeri”, *Ethem Ruhi Fığlalı’ya Armağan*, Vadi Yayınları, Ankara 2002, ss. 236-254, 237-240.

³ Bkz. Ali Yahya Muammer, *el-İbadiyye beyne’l-fırakı’l-İslamiyye*, Gardaye: Cem’iyyetü’t-Türâs, 1423/2003, 2.

1. ŞİİLİĞİN DOĞUŞU HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR

Türkiye’de Cumhuriyet döneminde doktora seviyesinde Şiîliğin doğuşu ve ilk Şiî fikirlere ilişkin yapılan ilk çalışmalardan biri, Prof. Dr. Hasan Onat’ın *Emevîler Devri Şiî Hareketleri*’dir.⁴ Giriş ve iki bölümden oluşan eserde yazar amacının, Emevîler devrinde “Şia” adı altında tarihe geçen Şiî olarak nitelenen hareketlerin mahiyetini, muharrik fikirlerini ortaya koyduktan sonra söz konusu fikirlerin Şiîlikle alakası olup-olmadığını tespit etmek olduğunu ifade eder. Girişte kaynaklar, Şia ve teşeyyü’ kavramları hakkında bilgi verdiği çalışmasında, “bir fikir veya inancın sosyal, siyasal, ekonomik ve dinî hadiselerdeki tezahürlerinin tespit edilmesi” şeklinde ifade edilen⁵ “fikirlerle hadiselerin irtibatı” prensibinin esas alınacağını, kaynaklarda kullanılan kavramların, o dönem için ne ifade ettiğinin anakronizme düşmeden tespit edilmeye çalışılacağını, mezhebî tarafgirlik sâikiyle ortaya konulan tarihi malzemeye de eleştirel yaklaşılacağını belirtir.⁶

Sonra birinci bölümde genellikle “İlk Şiî” hareketler olarak nitelenen Hucr b. Adî, Tevvâbûn ve Muhtar es-Sakafî hareketleri, ikinci bölümde de, yazarın İlk Şiî hareketler olarak nitelediği Muğire b. Said el-Iclî (ö.119-120/737-738), Ebû Mansûr el-Iclî ve Abdullah b. Muaviye hareketleri incelenir. Bu bağlamda birinci bölümde ele aldığı hareketlerde karizmatik lider anlayışı ve vesayet gibi temel Şiî fikirlerin var olmadığını dolayısıyla “Şia” tabirinin istilâhî bir hüviyet kazanmadığını ifade eder. Mehdilik ve rec’at fikirlerinin, Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 81/700)’nin ölümünden sonra Müslüman çevrelerde yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı, ancak kamuoyuna mal olmadığını zikreder. İkinci bölümde incelediği Muğire b. Said ve Ebû Mansûr el-Iclî hareketleriyle de, “vesâyet” anlayışının, hilafet Hz. Ali soyuna tahsis edilmeksizin fikir hayatına girdiğini, zira bu hareket liderlerinin, hilafetin vesayetle kendilerine geçtiğini ileri sürdüklerini kaydeder. Ayrıca Hz. Ali’nin hilafetinin Hz. Ebû Bekir ve Ömer tarafından gasp edildiği fikrinin de bunlarla birlikte ortaya çıktığını ifade eder. Sonuçta ilk Şiî fikirlerin, I/VII. asrın sonlarıyla II/VIII. asrın başlarında teşekkül etmeye başlamakla birlikte toplumsal hayata mal olmadığını belirtir.⁷

Sıddık Korkmaz’ın *Tarihi Süreç İçerisinde Sebeiyye*⁸ başlıklı doktora tezi de, ilk Şiî fikirlere ilişkin çalışmalardandır.

Giriş ve üç bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında araştırmaya ilişkin metot, kaynaklar ve çağdaş çalışmalar hakkında bilgi verilir. Birinci bölüm, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde Sebeiyye kavramı üzerine yoğunlaşır. Burada Seyf b. Ömer (ö. 170/786 veya 200/815)’in rivayetlerine dayanan Şam, Basra, Kûfe ve Mısır’daki Sebeiyye ilgili nakiller, Hz Osman dönemi ve öldürülüş süreci, Hz. Ali’nin hilafete gelişi ve Cemel vakasında Sebeiyye ile ilgili rivayetler değerlendirilmektedir. Sebeiyye diye bir grubun varlığına ilişkin bilgilerin dayandığı Seyf b. Ömer rivayetleri, kendi içindeki çelişkiler ve dönemin olaylarında pek karşılığının olmadığına dikkat çekilerek Hz. Osman döneminde böyle bir fırkanın olmadığı sonucuna ulaşılır. Seyf’in, Hz. Osman’a ve icraatlarına muhalefet edenleri Sebei olarak nitelediği belirtilir. Aynı kavramın, Hz. Ali’nin hilafete geliş sürecinde isyancıları nitelemek için, hilafetinde ve Cemel vakasında da ‘Hz. Ali’nin kendilerine söz geçiremediği grup’ anlamında kullanıldığını belirtir.

⁴ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (AÜSBE), Ankara 1986. Bu tez daha sonra basılmıştır. Bk. Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, TDV yayınları, Ankara 1993. Atf, matbu metne yapılacaktır.

⁵ Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 435.

⁶ Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri*, 2-3.

⁷ Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri*, 141-42. Ekinde de (ss. 143-189), Şiîlik ve Günümüz Şiîliğinde bazı yeni yaklaşımlara ilişkin makalesi yer almaktadır.

⁸ Sıddık Korkmaz, *Tarihi Süreç İçerisinde Sebeiyye*, Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2003. Bu tez daha sonra, *Tarihin Tahriifi İbn Sebe Meselesi* (Araştırma Yayınları, Ankara 2005) başlığıyla basılmıştır. Atılar, matbu metne yapılacaktır.

Yazar, Seyf b. Ömer'in aktardığı söz konusu bilgilerin 'bir sahabe savunusu' niteliğinde olduğu kanaatine ulaşır.⁹

"Emevîler ve Abbâsîler Döneminde Sebeiyye" başlıklı ikinci bölümde, Sebeiyye ile ilgili kullanılan diğer kavramlar ve bu kavramların ilişkilendirildiği hareketler ile makâlât ve fırak edebiyatındaki 'Sebeiyye' ile ilgili rivayetler incelenip, değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Sünnî fırak edebiyatındaki Abdullah b. Sebe ve Sebeiye ile ilgili rivayetlerin çoğunluğunun kurgu olduğu ve bununla Şia ve alt kollarını yermenin hedeflendiği, Şiî (özellikle İmamî) fırak edebiyatındaki ilgili rivayetlerin ise, çok kötü bir tarih kurgulayıp, kendilerini temize çıkarma ve bu kötü tarihle ilgilerinin olmadığını ispat endişesi taşıdığı ifade edilir.¹⁰

"Sebeiyye ile İlişkilendirilen İsim ve Görüşler" başlığını taşıyan üçüncü bölümde, Sebeî kavramının, Hz. Osman muhalifleri, Yemen kökenliler, Şiî eğilimliler için kullanıldığı ve bu kullanımlara örnek şahıslar, Sebeiyye Haricilik ilişkisi, Sebeiyye ile ilişkilendirilen Vasîlik ve rec'at görüşleri konu edilir. Sonuçta Hz. Osman ve Ali dönemlerinde Sebeiyye diye bir fırkanın olmadığı ve Sebeiyye fırkasıyla ilişkilendirilen vasîlik ve rec'at gibi fikirlerin I/VII. asrın son çeyreğinden itibaren gündeme gelen fikirler olduğu vurgulanır.¹¹ Ekler kısmında da Seyf b. Ömer'in Kufe ve Mısır'da Sebeiyye ile ilgili rivayeti, Hz. Ali'nin Sebeiyye ile ilişkisine dair rivayeti, Cemel vak'asındaki Sebeiyye'ye ilişkin rivayetleri ile Kummî'nin Sebeiyye tasviri ile Keşşî'nin Abdullah b. Sebe ve Hz. Ali ilişkisini tasviri ve Kummî'nin Kafa Tası Hikâyesi'nin Türkçe çevirileri verilir.

Aynı yazarın *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi* adlı çalışmada, Hz. Ali'nin vasîliği fikrinin teşekkül süreci, Câhiliyye döneminden yaklaşık II/VIII. asrın son çeyreğine kadar olan dönemdeki sosyal, siyasî, itikadî tezahürleriyle birlikte ele alınır. Eser, Hz. Ali'nin aile fertlerinin bu süreç içindeki olaylarla ilişkisini, bu olaylardaki konumlarını (özne ya da nesne) fikir-hâdise irtibatı çerçevesinde tespit etmeyi hedeflemektedir.¹²

Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Gulât Hareketler,¹³ başlıklı doktora tezi, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş'te metot ve kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde Şiî nitelikli Gulât hareketlerin sebepleri bağlamında Kûfe'nin coğrafi, siyasî, dinî-kültürel, sosyo-ekonomik yapısı ile kaynakları bağlamında İslamî ve İslam öncesi inanç ve kültürlerde gulat fikirlerin referansları ele alınmıştır.¹⁴ İkinci bölümde Emevîler döneminde Kûfe'de gulât hareketler olarak Sebeiyye, Keysâniyye (Kerbiyye, Hamza b. Umâre), Ebû Hâşim ve onunla ilişkilendirilen hareketler (Hâşimiyye, Beyân b. Sem'an, Abdullah b. Harb, Abdullah b. Muaviye), Muğire b. Saîd, Ebû Mansûr, Kâmiliyye'yi konu eder.¹⁵ Üçüncü bölümde Abbasîler döneminde Kûfe'de ortaya çıkan Şiî nitelikli gulât hareketler çerçevesinde Ebu'l-Hattab (Bezîğiyye, Umeyriyye, Muammeriyye, Mufaddaliyye vb.), İsmailîyye, Şuûbiyye ve Zenâdika incelenir.¹⁶

Yazar, gulûv olarak nitelendirilen fikirlerin çerçevesinin, farklı görüş mensuplarınca ve farklı dönemlerde muhtelif kapsamlarda dile getirilmekle birlikte genel olarak, ulûhiyet anlayışı çerçevesinde

⁹ Korkmaz, *Tarihin Tahrihi*, 23-62.

¹⁰ Korkmaz, *Tarihin Tahrihi*, 63-141.

¹¹ Korkmaz, *Tarihin Tahrihi*, 143-200. Sıddık Korkmaz'ın bu eseriyle ilgili olarak ayrıca bk. Cenksu Üçer (Kitap Tanıtımı), "Tarihin Tahrihi İbn Sebe Meselesi", *Marife*, 2005, yıl: 5, sayı: 3, ss. 467-472; Yunus Öztürk, "Tarihin Tahrihi Meselesi (Sıddık Korkmaz)", *İslami Araştırmalar*, 2016, c. 27, sayı: 3, ss. 448-450.

¹² Sıddık Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, 79-160.

¹³ Yusuf Benli, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Gulât Hareketler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniv. SBE., Şanlıurfa 1999.

¹⁴ Benli, *Kûfe Merkezli Gulât Hareketler*, ss. 1-159.

¹⁵ Benli, *Kûfe Merkezli Gulât Hareketler*, ss. 160-225.

¹⁶ Benli, *Kûfe Merkezli Gulât Hareketler*, ss. 226-279.

tezahür eden teşbih, tecsim, hulûl, tecsîd, bedâ, tefvîz iddiaları, tenâsüh ve devir iddialarına dayalı olarak ahret hayatının bütünüyle inkârı ve ibâhî anlayışlar, Kur'an anlayışı bağlamında tezahür eden bâtinî te'vîl ve tebdîl-i Kur'an iddiaları, nübüvvet anlayışı çerçevesinde tezahür eden nübüvvetin sürekliliğini dile getirerek nübüvvet iddiaları, kurtuluş fikri bağlamında ortaya çıkan gaybet ve ric'at fikirlerinin atfedildiği imam ve mehdilik iddiaları şeklinde ortaya konulduğunu ifade eder.¹⁷

Şia'nın, doğuş süreciyle ilgili olarak hassasiyetle üzerinde durduğu Ehl-i Beyt kavramına ilişkin *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları* başlıklı doktora tezi, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte kaynaklar ve metod hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde Ehl-i Beyt kavramının Cahiliyye Arap toplumunda ifade ettiği anlamlar, Kur'an ve hadis literatüründeki kavrama ilişkin kullanımlar ve dört halife dönemindeki kullanımları incelenir.¹⁸ İkinci bölümde Emevîler dönemindeki farklı Ehl-i Beyt tasavvurlarına işaret edilmiştir. Bu bağlamda Emevî Ehl-i Beyti, Hâşimî Ehl-i Beyti, Emevîlere karşı isyanlarda Ehl-i Beyt tasavvuru, gulât hareketler ve şahısların Ehl-i Beyt kullanımları değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde Abbasîlerin kuruluşu aşamasında Ehl-i Beyt kavramı, devlet kurulduktan sonra Tâlibî-Abbâsî çekişmesi bağlamında her iki tarafın kavrama yükledikleri anlam ve III./IX. asrın başlarına kadar gerçekleştirilen Tâlibî isyanlarda Ehl-i Beyt kavramı ele alınmıştır.¹⁹

Yukarıdakiler dışında *İmâmet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*,²⁰ *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i Beyt*,²¹ *Hadislerde Ehl-i Beyt*,²² *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fâtıma Evladı*²³ adlı çalışmalar da Şia'nın doğuşu ile ilgili olarak değerlendirilebilir.

2. ZEYDİLİK HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Zeydilik, Şia'nın Ehl-i Sünnet'e en yakın grubu olarak değerlendirilir. Zeydiler ise kendilerinin müstakil bir mezhep olduklarını ifade ederler. Hatta bazıları Şia'dan çok Ehl-i Sünnet'e yakın olduklarını belirtirler. Günümüzde Sa'de merkezli olarak Kuzey Yemen'de yaşayan Zeydiler, Yemen nüfusunun yaklaşık üçte birini (8-10 milyon) teşkil ederler.

Zeydilere ilişkin Türkiye'de yapılan ilk çalışmalardan biri İsa Doğan'ın *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*²⁴ adlı doktora çalışmasıdır. Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte metod ve kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra Zeyd b. Ali'ye kadar İslam tarihi ve Ali evladının İslam toplumdaki yeri kısaca takdim edilir.²⁵ "Zeydiyye Mezhebi'nin Doğuşu" başlıklı birinci bölümde, Zeyd b. Ali'nin hayatı, ayaklanması, görüşleri, sonra kaynaklarda Zeydilikle irtibatlandırılan şahıslar ve ayak-

¹⁷ Benli, *Küfe Merkezli Gulât Hareketler*, s. 281.

¹⁸ Namık Kemal Karabiber, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2007, ss. 1-96.

¹⁹ Karabiber, *Ehl-i Beyt Tasavvuru*, ss. 97-204.

²⁰ Mehmet Ali Büyükkara, *İmâmet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999. II./VIII. Yüzyılda Hâşimoğullarının iki kanadı olan Abbâsîlerle Tâlibîler arasında imâmet bağlamındaki mücadelelerini, savaş alanlarından ziyade özellikle mektup satırlarında, hutbelerde, münazara meclislerinde meşru liderin (imamın) kimliği üzerine karşılıklı olarak öne sürülen hususlar bağlamında incelemektedir.

²¹ M. Bahauddin Varol, *Ehl-i Beyt Gerçeği*, Şamil Yayıncılık İstanbul ts. Bu çalışma Ehl-i Beyt kavramının tahlili ve Hz. Peygamberin vefatından itibaren Emevîler döneminde Muhtar es-Sakafi hareketine kadar Hz. Aişe, Hz. Ali ve evladının siyasi faaliyetlerini ve onlar dışındaki ayaklanmaların Ehl-i Beytle ilgisini konu edinir. Eser daha sonra iki ayrı kitap olarak yayımlandı: İlki, *Ehl-i Beyt Kavramsal Boyut*, Yediveren Yayınları, Konya 2004. İkincisi, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i Beyt*, Yediveren Yayınları, Konya 2004. Son kitabın giriş kısmında (ss. 13-21) Ehl-i Beyt kavramının anlam alanı farklı kullanımlarıyla sunulduktan sonra birinci bölümde (ss. 25-148) Hz. Peygamberin vefatından Hz. Hüseyin'in şehit edilmesine kadar Ehl-i Beyt'in siyasi olaylardaki rolü, ikinci bölümde de (ss. 151-202) Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Ehl-i Beyt kavramının siyasi fonksiyonu incelenmiştir.

²² Yusuf Açık, *Hadislerde Ehl-i Beyt*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniv. SBE., Isparta 1999.

²³ Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fâtıma Evladı (260/873'e Kadar)*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, Eser, genel olarak İslam tarihi kaynaklarından yararlanarak 260/873 yılına kadar olan dönemde Ali-Fatıma evladının siyasi ve toplumsal hayattaki konumunu ortaya koymayı amaç edinmiştir.

²⁴ İsa Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 1987. Bu tez daha sonra basılmıştır: İsa Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996. Atıflar, matbu metne yapılacaktır.

²⁵ Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu*, ss. 3-22.

lanmaları Zeydîlik çerçevesinde ele alınır. Daha sonra da Zeydî fırkalar, Cârudiyye, Salihîyye-Butriyye, Süleymaniyye ve Kâsîmiyye olarak verilir.²⁶ Zeydîyye Mezhebi'nin Kelâmî Görüşleri" başlıklı ikinci bölümde de, Tevhid, Adalet, el-Va'd ve'l-Va'id, el-Menzile beyne'l-Menziletayn, el-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker ve İmâmet esaslarını ve bu esaslarla ilgili bazı meseleleri açıklanır.²⁷ Yazar, Türkiye'de Zeydîyye içinde Kâsım Ressî'nin konumuna dikkat çekmedeki öncülüğü ve Zeydîlerin görüşlerini verirken bazı Zeydî yazma eserlerden yararlanması bakımından önemlidir. Aynı yazarın *İmam Zeyd b. Ali* başlıklı bir başka çalışması da, Zeyd b. Ali'nin hayatı, kelâmî ve siyasî görüşleri, Kur'an'a bakışını ve bazı Kur'an ayetlerinin tefsirini konu alır.²⁸

Zeydîliğin Mu'tezile ile mukayeseli olarak ele alındığı *Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* başlıklı çalışmada, Zeydîyye-Mu'tezile arasındaki fikrî ilişki, Zeyd b. Ali (122/749)'den Kâsım Ressî (246/860)'nin ölümüne kadar olan dönemde incelenmiştir. Bu bağlamda Girişte metot ve kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde, Zeydîyye ve Mu'tezile'nin kısa tarihçesi ve ortak görüşleri verilmiştir. Ayrıca burada Zeyd b. Ali'den Kâsım Ressî'ye kadar olan dönemde Zeydî kimliğiyle meşhur olan önde gelen kimselerin görüşleri ve ilk Zeydî fikirler ortaya konularak Mu'tezile ile mukayese edilmiştir.²⁹ "İlk Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşimi" başlığını taşıyan ikinci bölümde, Zeyd b. Ali-Vâsıl b. Ata ilişkisi, ilmî gelenek, siyasî tavır birlikteliği ve fikrî yönden incelenmiştir. Ayrıca Kâsım Ressî'ye kadar olan dönemde Ali evladından iktidara karşı ayaklananlar ve bu ayaklanmalarda Mu'tezile'nin tutumu ele alınmıştır. Bu bağlamda ferdi düzeyde bazı irtibatlar olsa da, iki ekol arasında yakınlığa zemin hazırlayacak bir birlikteliğe pek rastlanılmamıştır. Bu bölümün sonunda Mu'tezile'de Mefdûlün İmâmeti ve Zeydîyye içinde bariz olarak ilk defa Kâsım Ressî'de görülen Beş Esasın ilk tezahürlerine değinilmiştir.³⁰ "Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşiminde Kâsım er-Ressî'nin Yeri" başlıklı üçüncü bölümde, önce Kâsım'ın hayatı, eserleri, iktidarla ilişkileri, içinde yaşadığı sosyo-politik ortam ve o dönemde Mu'tezile'nin durumu incelenir. Daha sonra Kâsım Ressî'nin iki mezhebin etkileşimindeki yeri, Kâsım'ın görüşleri, kullandığı metot ve delilleri, Mu'tezile'nin beş esasıyla (özellikle Tevhid, Adalet, el-Va'd ve'l-Va'id'le) mukayese edilerek ortaya konulmaya çalışılır. Sonuç olarak Zeydîyye içinde Mu'tezile'nin Tevhit, Adalet, el-Va'd ve'l-Va'id esaslarına yakın görüşler serdeden ilk şahsın Kâsım Ressî olduğu ve onun daha sonra Zeydîlerin Mu'tezilî esasları benimsemelerine zemin hazırladığı ifade edilir. Dolayısıyla III/IX. asrın başlarına kadar Zeydîyye'nin Mu'tezile'nin görüşlerinden genel olarak etkilenmediği zikredilir.³¹ Bu hususlar, imkân nispetinde Zeydî kaynaklar, Kâsım Ressî'nin kendi eserleri, dönemin diğer kaynakları ve konuya ilişkin yapılan çağdaş çalışmalardan yararlanarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü başlıklı çalışmada da,³² Zeyd b. Ali'den Hâdî İlelhak Yahya b. Hüseyin'e kadar olan süreçte Zeydî imamet öğretisinin teşekkülü incelenmektedir.

Yusuf Gökalp tarafından hazırlanan *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı* başlıklı doktora tezinin³³ Giriş kısmında metot, kaynaklar, Yemen bölgesinin coğrafi, siyasî, dinî durumu ve Zeydîyye'nin doğuşunda

²⁶ Doğan, *Zeydîyye'nin Doğuşu*, ss. 23-92.

²⁷ Doğan, *Zeydîyye'nin Doğuşu*, ss. 93-150.

²⁸ İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, TDV Yayınları, Ankara 2009.

²⁹ Mehmet Ümit, *Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, ss. 13-79.

³⁰ Ümit, *Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 81-162.

³¹ Ümit, *Zeydîyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 163-221.

³² Mehmet Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, Ankara 2012.

³³ Yusuf Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2006. Bu tez daha sonra şu isimle basılmıştır: *Şii Geleneğe Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014. Atıflar matbu metne yapılacaktır.

etkili olan sebeplere değinilir.³⁴ “Zeydîyye’nin Teşekkül Süreci” başlığını taşıyan birinci bölümde, önce Zeyd b. Ali isyanı ve onun adı etrafında gerçekleştirilen isyanlar değerlendirildikten sonra, ilk Zeydî fikirler ve Zeydîyye’nin oluşum süreci takdim edilir. Sonra Kâsım er-Ressî ve Zeydî mezhep esaslarının ilk tezahürleri, Zeydîyye’nin temel görüşleri, Zeydîliğin Mu’tezile’ye nispeti, Taberistan ve Yemen’e geçişi incelenir.³⁵ “Zeydîliğin Yemen’de Yayılışı” başlıklı ikinci bölümde, Zeydîliği Yemen’e taşıyan Yahya b. Hüseyin (ö. 298/910)’in hayatı, imameti, ilmi ve siyasî kişiliği, görüşleri ve Zeydîyye içindeki konumu, Zeydî öğretinin ve fikhının şekillenmesindeki yeri, Zeydî-Karmatî mücadelesi ve Yahya b. Hüseyin’in vefatı konuları işlenir. Bu bağlamda Yahya’nın, Zeydî mezhep esaslarının genel şeklini almasındaki rolü vurgulanır.³⁶ “Yemen Zeydîliğinin Kurumsallaşma Çabası” başlıklı üçüncü bölümde, Yahya b. Hüseyin’den sonra Yemen’de Zeydî hâkimiyeti, Kâsım b. Ali el-Ayyânî (393/1003) ve oğlu Hüseyin b. Kâsım el-Ayyânî (404/1013)’den sonra siyasî hâkimiyetlerinin kesintiye uğraması betimlenir. Sonra Zeydî öğretinin kurumsallaşmasında İmamların ve Yemen sürecinin önemine değinilir. Daha sonra Yemen Zeydîliği içinde ortaya çıkan Hüseyniyye, Mutarrifiyye ve Muhteria grupları ve görüşleri genel hatlarıyla açıklanır.³⁷ Bu hususlar, imkân nispetinde Zeydî kaynaklar, Yahya b. Hüseyin’in kendi eserleri, dönemin diğer kaynakları ve konuya ilişkin yapılan çağdaş çalışmalardan yararlanarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Gökalp’in *Zeydî Düşünce’nin Tarihsel Gelişimi* başlıklı doçentlik takdim çalışması da, VI-VII./XII-XIII. Yüzyıllarda Yemen’de Zeydîliği konu almaktadır.³⁸ Bu eserde yararlanılan önemli kaynaklar, yöntem ve Zeydî düşüncenin şekillendiği dinî-siyasî ortama işaret edildikten sonra birinci bölümde Yemen Zeydî imamları Ahmed b. Hüseyin ve Abdullah b. Hamza dönemleri, Mutarrifiyye-Muhteria ayrışması, iktidarın Mutarrifiyye ile mücadelesi ele alınır.³⁹ İkinci bölümde de incelenen dönemde Zeydî düşüncenin evrilmesine yöne veren dinamikler, Mutarrifiyye fırkasının temel görüşleri ve Muhteria’nın ona yönelttiği eleştiriler incelenir. Daha sonra VII./XIII. Yüzyılda Zeydîyye’nin temel görüşleri ve diğer mezheplere bakışı ele alınır.⁴⁰

M. Raşit Batur’un *Zeydîlik ve Selefilik Arasında İbnü’l-Vezir* başlıklı doktora çalışması, Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Bu tezde İbnü’l-Vezir’in görüşleri ve mezhebi eğilimi ele alınarak onun, Zeydîlik ve Selefilik arasında nerde durduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Girişte Zeydîlik ve Selefilik ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde İbnü’l-Vezir’in doğduğu ve yaşadığı siyasî, dinî ve ilmî ortam ile onun hayatı ve ilmî kişiliği;⁴¹ ikinci bölümde, İbnü’l-Vezir’in bazı itikadî ve siyasî görüşleri; üçüncü bölümde ise Selef’e, Ehli Hadis’e ve kelimcılara bakışı gibi onun mezhebî eğilimini gösteren konular ele alınmış ve kendisinden sonra fikirlerinin etkisi üzerinde durulmuştur.⁴²

Yazarın araştırmaların göre İbnü’l-Vezir Zeydî bir kökenden gelmiş ve Zeydî bir ortamda yaşamıştır. O, birçok Zeydî ve Sünnî âlimden ders almış; bu hocalardan ve ortamdan etkilenerek Sünnî görüşe yönelmiştir. İbnü’l-Vezir, tevhid, adl, va’d ve va’id, imamet, akıl-nakil, tevil gibi belli başlı konularda Zeydîlikten daha çok Ehli Hadis’e yakın görüşler ileri sürmekle birlikte bazı fûrû konularda Zeydî-

³⁴ Gökalp, *Erken Dönem Zeydîlik*, ss. 11-56.

³⁵ Gökalp, *Erken Dönem Zeydîlik*, ss. 57-130.

³⁶ Gökalp, *Erken Dönem Zeydîlik*, ss. 131-188.

³⁷ Gökalp, *Erken Dönem Zeydîlik*, ss. 189-238.

³⁸ Yusuf Gökalp, *Zeydî Düşüncenin Tarihsel Gelişimi 6-7/13-13. Yüzyıllar*, Adana 2014.

³⁹ Gökalp, *Zeydî Düşüncenin Tarihsel Gelişimi*, ss. 11-130.

⁴⁰ Gökalp, *Zeydî Düşüncenin Tarihsel Gelişimi*, ss. 131-229.

⁴¹ Muhammet Raşit Batur, *Zeydîlik ve Selefilik Arasında İbnü’l-Vezir*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. SBE., Erzurum 2016, ss. 1-98.

⁴² Batur, *Zeydîlik ve Selefilik Arasında İbnü’l-Vezir*, ss. 99-233.

Mutezili bir duruş sergilemiştir. İbnü'l-Vezir'in ileri sürdüğü fikirler toplumda bir karşılık bulmuş ve kendisinden sonra Makbelî, San'ânî ve Şevkanî gibi ulema ile temsil edilen ve günümüze dek süren bir hareket halini almıştır. Bu hareket, Şevkanî ve sonrasında Seleflîğe meyletmiştir. İbnü'l-Vezir'in günümüz Yemen Seleflîğine doğrudan bir etkisinden söz etmek mümkün olmamakla beraber o, hem Yemen Selefleri hem de diğer Selefler için İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi güçlü bir referans konumuna geçmiştir.⁴³

Bunlar dışında Zeydîlikle ilgili olarak, Taberistan'da Zeydîlerin bağımsız devlet oldukları dönemi konu alan *Taberistan Zeydîleri (250-316/864-929)*,⁴⁴ *Zeydîyye'nin Hadis Anlayışı*,⁴⁵ *İmam Zeyd b. Ali, el-Mecmû'u'l-Fıkhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*,⁴⁶ *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı*⁴⁷ başlıklı doktora çalışmaları ile *Kâsım Ressî ve Zeydîyye Kelâmı*,⁴⁸ *Zeydîyye'nin Tefsir Anlayışı*⁴⁹ isimli doçentlik takdim çalışmaları da yapılmıştır.

3. İSMAİLİLİKLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Şiîliği kendi içinde ana bünye kabul edersek, günümüze gelen grupları içinde ondan ayrılan ikinci grup İsmailîlik'tir. Bu grup, İmâmiyye Şiası'nın altıncı imamı kabul ettiği Ca'fer Sâdık'tan sonra imamın, en büyük oğlu İsmail olması gerektiğini savunur. Söz konusu grup, ortaya çıkışından Karmatîlerin ve Fatımî İsmailîlerin iktidara ulaşmalarına kadar geçen yaklaşık yüz elli yıla yakın bir sürede faaliyetlerini gizli yürüttükleri için bu dönem tarihi olarak fazla bilinmeyen bir dönemdir. İsmailîler günümüzde dünyanın muhtelif yerlerinde yaşamaktadırlar.

İsmailîlikle ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalardan ilki, Mustafa Öz tarafından kaleme alınmış olup, Nizâriyye'nin 46. İmamı olan Hasan Ali Şahla başlayan Nizârîlerde Ağahanlar dönemini, Nizârî İsmailîlerin görüşleri ve teşkilatlanmalarını konu alır.⁵⁰ Giriş ve üç bölümden oluşur. Girişte Ağa Hanlar dönemine kadar Nizârî İsmailîlerin tarihî genel hatlarıyla sunulduktan sonra birinci bölümde Nizârî İsmailîlerde Ağa Hanlar dönemi olarak nitelenen Hasan Ali Şah (ö. 1881), Ali Şah (ö. 1885), Sultan Muhammed Şah (ö. 1957) ve Kerim Şah Hüseyinî (1957-) dönemleri, hayatları, kültürel, siyasî vb. faaliyetleri, ilişkileri, Nizârî İsmailîlerin günümüzde yayıldıkları yerler açıklanır.⁵¹ İkinci bölümde itikâdî ve amelî konulardaki görüşleri verilir.⁵² Üçüncü bölümde de Nizârî İsmailîlerin dünya genelindeki idarî teşkilatı, Hindistan Teşkilatı, Orta Asya Teşkilatı, Doğu Afrika Teşkilatı, Avrupa Teşkilatı, Misyonerlik teşkilatı başlıkları altında, iktisâdî teşkilat ve sosyo-kültürel durumları da Kooperatif ve Yardımlaşma Teşebbüsleri, Eğitim ve Öğretim, Kadının Durumu, Evlenme ve Boşanma, Sağlık Hizmetleri ve Kültürel Faaliyetler başlıkları altında incelenir.⁵³ Yazar, Nizârî

⁴³ Batur, *Zeydîlik ve Seleflîlik Arasında İbnü'l-Vezir*, 227-238.

⁴⁴ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri (250-316/864-929)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul 1998.

⁴⁵ Kadir Demirci, *Zeydîyye'nin Hadis Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2005.

⁴⁶ Eren Gündüz, *İmam Zeyd b. Ali, el-Mecmû'u'l-Fıkhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, Doktora Tezi, Uludağ Üniv. SBE., Bursa 2007. Bu tez daha sonra şu isimle basılmıştır: *Zeyd b. Ali Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, Düşünce Kitabevi, Bursa 2008.

⁴⁷ Fatih Yücel, *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2008.

⁴⁸ Resul Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydîyye Kelâmı*, Ahenk Yayınları, Van 2008.

⁴⁹ Mehmet Ünal, *Zeydîyye'nin Tefsir Anlayışı*, Yayınevi Yayınları, Ankara 2010. Zeydîlik ile ilgili yapılan çalışmalar hususunda ayrıca bk. Kadir Demirci-Mehmet Ümit, "Zeydî Kaynaklar ve Zeydîyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2011, cilt: VI, sayı: 1, Zeydîyye sayısı, ss. 347-367.

⁵⁰ Mustafa Öz, *Nizârî İsmailîlerde Ağa Hanlar Dönemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 1986. İran'da dönemin Kaçar Hanedanı hükümdarı Feth Ali Şah, Nizâriyye'nin 46. İmamı Hasan Ali Şah'a, Ağa Han unvanı vererek kızı Servi Cihan Begüm ile evlendirdi. Bundan sonra Nizârî imamlar Ağa Han unvanını da kullanmaya başladılar.

⁵¹ Öz, *Ağa Hanlar Dönemi*, ss. 1-65.

⁵² Öz, *Ağa Hanlar Dönemi*, ss. 66-99.

⁵³ Öz, *Ağa Hanlar Dönemi*, ss. 101-119.

İsmailîlerin Ağa Hanlar döneminde teşkilatlanma ve sosyo-kültürel faaliyetlerde öne çıkan ismin, yaklaşık yetmiş iki yıl imamlık yapan Sultan Muhammed Şah olduğunu ifade eder.⁵⁴

Muzaffer Tan tarafından yapılan *İsmailîyye'nin Teşekkül Süreci* başlıklı çalışma da, ulaşılabilen en erken kaynaklardan hareketle İsmailîliğin teşekkül sürecini ortaya koymayı amaçlar. Bu tezin girişinde yararlanılan kaynaklar ve izlenecek metot hakkında bilgi verildikten sonra "İlk İsmailîlik" başlıklı birinci bölümde, İsmailîk öncesi durum, Ca'fer Sâdık'ın vefatı akabinde taraftarlarının ayrıldığı gruplar, ilk İsmailîler, İsmail b. Ca'fer, Muhammed b. İsmail ve onlarla ilişkili gruplar ele alınır.⁵⁵ "İsmailîliğin Teşekkülünde Gizli Davet Dönemi" başlığını taşıyan ikinci bölüm, gizli imamlar (Abdullah er-Radiy, Ahmed b. Abdillâh et-Yakiy, Hüseyin b. Ahmed) dönemi ve bu dönemde İsmailî davetin Horasan-Maveraünnehir, Irak, Yemen ve Bahreyn'deki faaliyetlerini konu alır.⁵⁶ "Açıktan Davet" başlıklı üçüncü bölüm ise, Muhammed b. İsmail'in mehdiliği yerine, kendisi ve kendinden önce davetin başında bulunan atalarının imametini savunan Fâtımî Devleti lideri Ubeydullah Mehdî'nin imameti ve nesebi etrafındaki tartışmalar ile Abdullah b. Meymun el-Kaddah'ın kimliğine ilişkin Sünnî ve İmami kaynaklarda verilen bilgiler değerlendirilir.⁵⁷ Bu tartışmalar neticesinde İsmailîler, Muhammed b. İsmail'in mehdiliğini savunan Karmatîler ve Muhammed b. İsmail'den sonra davetin başına geçen haleflerinin imametini savunan Fâtımî İsmailîleri şeklinde ikiye bölünmüştür. Aynı yazar tarafından daha sonra, teorik ve pratik yönleriyle İsmailî davet yapılanması (nazari, kurumsal boyutları, dâîlik müessesesi, talim müesseseleri, dâîlerin özellikleri vb.) ve dâîlerin sahip olması gereken özelliklerin kendilerinde somutlaştığı önde gelen İsmailî dâîleri konu alan doçentlik takdim çalışması telif edilmiştir.⁵⁸

Abdullah Ekinci tarafından kaleme alınan Karmatî İsmailîleriyle ilgili çalışma, Karmatîlerin IX-XI. Yüzyıllardaki siyasî, sosyal ve ekonomik faaliyetlerini konu alır. Birinci bölümde Karmatî hareketi ile ilgili terminoloji ve hareketin coğrafi, felsefi, dinî arka planı incelenir. İkinci bölümde Karmatîlerin ortaya çıkışı, ortaya çıkışında etkili olan (siyasî, iktisadî, sosyal, dinî) sebepler ve kendinden önceki akımlarla ilişkisi ele alınır.⁵⁹ Üçüncü bölümde Karmatîlerin inanç esasları, dördüncü bölümde Karmatîlerin yayıldığı bölgeler (Irak, Suriye, Yemen, Hindistan, Bahreyn, Horasan-Maveraünnehir, Afrika) konu edilir.⁶⁰ Beşinci bölümde Karmatî hareketin merkez ve taşra teşkilatı, altıncı bölümde de sosyo-kültürel yapısı işlenir.⁶¹

Ali Avcu tarafından yapılan Karmatî İsmailîleriyle ilgili doktora çalışması, Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci üzerine olup, giriş ve üç bölümde oluşur. Girişte, araştırmada yararlanılan kaynaklar, izlenen yöntem ve Karmatî kavramı ve farklı dönemlerde kazandığı anlamlar ortaya konulduktan sonra birinci bölümde, Karmatî hareketin ortaya çıkış ve yayılmasında etkili olan sosyo-kültürel, ekonomik, siyasî faktörler, Karmatî fikirlerin şekillenmesinde etkili olan kadim kültürler ve bu kültürlerin Karmatîliğe aktarımında Gulâtın rolü analiz edilir.⁶² "Karmatîliğin Doğuşu" başlığını taşıyan ikinci bölümde, Karmatîlik öncesi İsmailîlik, öğretileri ve İsmailîlik içinde Karmatîlik farklılaşması süreci ele alınır.⁶³ Üçüncü bölümde de İsmailîler arasındaki bölünme sonrası Karmatîliğin Irak, Suriye, Bahreyn,

⁵⁴ Öz, *Ağa Hanlar Dönemi*, ss. 120-121.

⁵⁵ Muzaffer Tan, *İsmailîyye'nin Teşekkül Süreci*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2005, ss. 7-59.

⁵⁶ Tan, *İsmailîyye'nin Teşekkül Süreci*, ss. 60-120.

⁵⁷ Tan, *İsmailîyye'nin Teşekkül Süreci*, ss. 121-166.

⁵⁸ Muzaffer Tan, *Haşşâşiliğin Tarihsel Arka Planı İsmailî Davet Yapılanması*, Maarif Mektepleri, Ankara 2017.

⁵⁹ Abdullah Ekinci, *IX-XI. Yüzyıllarda Karmatîlerin Siyasî, Sosyal ve İktisadî Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniv. SBE., Elazığ 2002, ss. 19-113.

⁶⁰ Ekinci, *Karmatîlerin Siyasî, Sosyal ve İktisadî Faaliyetleri*, ss. 114-184.

⁶¹ Ekinci, *Karmatîlerin Siyasî, Sosyal ve İktisadî Faaliyetleri*, ss. 185-253.

⁶² Ali Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2009, ss. 1-127.

⁶³ Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu*, ss. 128-183.

Yemen ve Horasan-Maveraünnehir’de yayılışı ve faaliyetleri, edebiyatları ve İsmailî öğretiyeye katkıları konu edilir.⁶⁴

Aynı yazar tarafından önceki çalışmanın devamı niteliğinde *Horasan ve Maveraünnehir’de İsmailîlik* başlıklı doçentlik kitap çalışması yapılmıştır.⁶⁵ Bu eserde, İsmailîliğin Horasan-Maveraünnehir’e girişi, yayılışı, yayılışında etkili olan muhtemel faktörler, önemli temsilcileri, zayıflaması, bölgedeki bazı grupların İsmailîlik üzerindeki etkileri, bölge İsmailîlerinin Tanrı anlayışları, yaratılış nazariyeleri, nübüvvet, imamet ve ahrete ilişkin temel görüşleri incelenir. Her iki eseri de yazar, imkân nispetinde temel kaynaklar ve çağdaş metinlerden yararlanarak ortaya koymuştur.

Zahide Ay tarafından yapılan İsmailîlikle ilgili bölgesel bir çalışma da, 10-15. Yüzyıllarda Bedahşan İsmailîlerini konu alır. Yazar çalışmada temel amacının, Bedahşan bölgesi İsmailîliğini inceleyerek Anadolu, İran ve Bedahşan bölgelerindeki tarihsel gelişmeleri mukayese edebilme ve bu şekilde İsmailîliğin Türkler üzerindeki etkileri problemini gündeme getirip, sorgulamak ve varsa bu etkilerin ipuçlarını ortaya koymak olduğunu ifade eder. Bu bağlamda Giriş’te yararlandığı temel kaynaklar, çağdaş çalışmalar, araştırmanın yöntemi ve zorlukları hakkında bilgi verir. Birinci bölümde Orta Asya’nın tarihsel gelişmelerini Bedahşan’la ilişkilendirerek kısmen Bedahşan merkezli bir Orta Asya denemesi yapar. Bu bağlamda Bedahşan’ın coğrafi konumu, İslam’dan önce (10. Yüzyıla kadar) ve İslamî dönemde Moğol İstilasası öncesi ve sonrası (10-15. Yüzyıllarda) Bedahşan’ı ele alır.⁶⁶ İkinci bölüm, Nasır Hüsrev’in biyografisi, eserleri, politik faaliyetleri ve Bedahşan’da İsmailîlik propagandasına tahsis edilmiştir.⁶⁷ Üçüncü bölümde, yazılı ve şifahi kaynaklarından elde edilen bilgiler ve yazar tarafından muhtelif yıllarda bölgeye giderek yapılan saha araştırmalarında elde edilen gözlem ve verilerle Bedahşan İsmailîlerinin gelenek ve inançları antropolojik bir yaklaşımla ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁶⁸

Ayrıca Süleyman Genç tarafından İsmailî Fatımî Devleti’nin siyasi tarihiyle ilgili olarak Fatımî-Abbâsî-Selçuklu ilişkileri doktora konusu edilmiştir.⁶⁹ Bu çalışma başka hususlar yanında, IV-V/X-XI. Yüzyıllarda Şia-Ehl-i Sünnet siyasi mücadelesini de konu edinir. Nihat Yazılıtaş’ın *Fatımî Devleti’nde Türkler* başlıklı doktora tezinin⁷⁰ ikinci bölümünde İsmailî davetin Mağrib’e geçişi, Fatımî Devleti’nin kuruluşu ve ilk halifeleri Mehdi, Kâim, Mansur dönemleri incelenir. Abdurrahman Acar’ın *Selçuklu Sultanı Sencer’in Din Siyaseti* başlıklı tezinde, Abbâsî Halifeliği ve İsmailîlerle ilişkileri ele alınmaktadır.⁷¹

4. İMAMİYYE ŞİASİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Hız. Peygamberin vefatından sonra imametini, Allah’ın emri, Peygamberin vasiyeti ve tayiniyle Hız. Ali, Hız. Hasan, Hız. Hüseyin ve Hız. Hüseyin’den sonra, onun soyundan isimleri belli dokuz kişiyi meşru imam kabul eden ve dokuzuncunun beklenen mehdi (Mehdi-yi Muntazar) olduğunu benimseyen böylece oniki imama inanmayı dinin aslından bir rükün olarak görenlerin mezhebidir. İmâmiyye Şiası, günümüz Şiîliğinin ana gövdesini oluşturur. İran, Azerbaycan, Irak, Bahreyn gibi ülkelerde nüfusun ço-

⁶⁴ Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu*, ss. 184-282.

⁶⁵ Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir’de İsmailîlik*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2018.

⁶⁶ Zahide Ay, *Moğol İstilasası Öncesi ve Sonrasında Orta Asya’da Ezoterist Bir İslam Toplumu: 10-15. Yüzyıllarda Bedahşan İsmailîleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir 2013, ss. 22-67.

⁶⁷ Ay, *Bedahşan İsmailîleri*, ss. 68-87.

⁶⁸ Ay, *Bedahşan İsmailîleri*, ss. 88-151.

⁶⁹ Süleyman Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı*, Dokuz Eylül Üniv. SBE., İzmir 1995.

⁷⁰ Nihat Yazılıtaş, *Fatımî Devleti’nde Türkler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE., Ankara 2003.

⁷¹ Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sencer’in Din Siyaseti (Abbâsî Halifeliği Ve İsmailîlerle İlişkileri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 1997.

ğunluğunu teşkil ederler. Bunun dışında bazı İslam ülkelerinde muhtelif oranlarda İmâmiyye Şiası mensubu bulunmaktadır. Onlara, imametin nas ve tayinle olması gerektiğini savundukları ve imamlara inanmayı dinin şartlarından gördükleri için İmâmiyye, on iki imamı kabul ettiklerinden dolayı İsnâşeriyye (Onikiciler), itikat, ibadet ve muamelatta Ca'fer Sâdık'ın görüşlerine dayandıkları için Ca'feriyye denilmiştir.⁷²

Doktora çalışması olmamakla birlikte Türkiye'de İmâmiyye Şiası'na ilişkin ilk müstakil çalışmalardan biri, Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yapılmış olup, Şîî-İmâmiyye'nin doğuşu, gelişmesi ve görüşlerini konu alır.⁷³

Bu mezheple ilgili olarak Mehmet Atalan tarafından hazırlanan *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri* başlıklı doktora tezi,⁷⁴ giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş'te yararlanılan temel kaynaklar, metot ile Şia ve Rafizî kavramları üzerinde durulur. "İlk Şîî Farklılaşmalar" başlıklı birinci bölümde, bu farklılaşmanın tezahürleri olarak imâmet, vasîlik Ehl-i Beyt, mehdilik ve onlarla ilgili gaybet ve rec'at kavramları üzerinde durulur. Bu farklılaşmada kabileciliğin rolü bağlamında Emevî-Hâşimî, Alioğulları-Abbasoğulları ve Mevâlî-Arap çekişmeleri ele alındıktan sonra Ca'fer Sâdık öncesi Şiîliğin genel çerçevesi ortaya konulmaya çalışılır.⁷⁵

"Ca'fer es-Sâdık ve Şiîlik" başlıklı ikinci bölümde hayatı, fikirleri, belli başlı öğrencilerine ve iktidarla ilişkilerine değinildikten sonra Ca'fer Sâdık'ın; ismi etrafındaki (ulûhiyet, nübüvvet, vasîlik ve mehdilik) iddiaları, dönemindeki Şîî karakterli (Beyan b. Sem'an, Muğire b. Said el-İclî, Zeyd b. Ali ve Muhammed b. Abdillâh en-Nefsü'z-Zekiyye) isyanlara ve yine dönemindeki Şîî nitelikli (Râfizîlik ve Zeydîyye) fırkalara karşı tutumu ele alınmıştır.⁷⁶

"Ca'fer es-Sâdık Sonrası Şiîlik" başlıklı üçüncü bölümde Ca'fer Sâdık'la irtibatlandırılan (Eftahiyye, İsmâiliyye, Museviyye, Nâvusiyye ve Şumeytiyye) Şîî fırkalar üzerinde durulduktan sonra Ca'fer Sâdık'ın İsnâşeriyye'nin Oluşum sürecine etkisi/katkısı değerlendirilir.⁷⁷

Metin Bozan'ın hazırladığı *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci* başlıklı doktora tezi,⁷⁸ imamet nazariyesinin ortaya çıkış sürecini, ortaya çıkaran faktörleri, farklılaşmaya başladığı dönemi, imametle ilgili ilk fikirleri ve imamet nazariyesinin ana unsurlarıyla teşekkül ettiği dönemi ortaya koyma amacındadır. Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş'te yararlanılan kaynaklar, çalışmanın metodu, Şiîlik için temel kavramlar arasında yer alan Şia, Râfıza, İmâmiyye, Kat'îyye, İsnâşeriyye ile İmâmiyye öncesi Şiîlik bağlamında ilk Şîî fikirler olarak tevellî-teberrî, mehdilik, vasîlik, gizli ilim üzerinde durur.⁷⁹

"Hüseynî aile merkezli ilk farklılaşmalar ve imâmet nazariyesinin ortaya çıkışı" başlıklı birinci bölümde, öncelikle Ca'fer Sâdık (ö. 148/765) ve ders halkasına devam eden önde gelen şahıslar (talebeleri) bağlamında imâmet nazariyesinin tezahürleri incelenmektedir. Yazar, Ca'fer Sâdık döneminde imâmette

⁷² Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara 1993, s. 140.

⁷³ Ethem Ruhi Fığlalı, *İmâmiyye Şiası*, İstanbul 1984.

⁷⁴ AÜSBE, Ankara 2004. Bu tez daha sonra basılmıştır. Bkz. Mehmet Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer Sâdık'ın Yeri*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2005. Atıflar matbu metne yapılacaktır.

⁷⁵ Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Süreci*, ss. 21-64.

⁷⁶ Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Süreci*, ss. 65-145.

⁷⁷ Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Süreci*, ss. 146-161. Aynı yazarın Ca'fer-i Sâdık'ın temel görüşleri ve fikirlerinin genelde İslam düşüncesine özelde İsnâşeriyye'nin oluşumuna katkısı bağlamında hazırladığı *Ca'fer-i Sâdık* (TDV Yayınları, Ankara 2007) isimli bir kitabı da vardır.

⁷⁸ AÜSBE, Ankara 2004. Bu tez daha sonra basılmıştır: Metin Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009. Atıflar matbu metne yapılacaktır.

⁷⁹ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesi*, ss. 13-55.

nass ve tayin anlayışının tespit edilemediğine işaret etmektedir. Bu anlayışın, Musa Kâzım döneminde Hişam b. el-Hakem (ö. 179/795) tarafından dile getirildiğini ifade eder. Hişam'a göre imamet de nübüvvet gibi Allah tarafından bildirilmekte, aralarındaki fark, nübüvveti peygambere melek/Cebrail bildirirken imameti imama/Hz. Ali'ye Hz. Peygamber bildirmiştir. Hz. Ali'den sonra ise imamın, kendisinden sonraki imamı bildirmesiyle olacağı anlayışı benimsenmiştir. Ayrıca bu başlık altında Musa Kazım'ın, kendi adı etrafındaki oluşumlarla ve İmâmiyye'nin öncüleri sayılan şahıslarla ilişkileri, bunun siyasal yansımaları, imamette nass ve tayin fikri bağlamında, bunun diğer fikirlere etkisi, imamın gerekliliği, nitelikleri, imametın en büyük kardeşe aidiyeti, kardeşten kardeşe geçemeyeceği, bedâ ve takiyye üzerinde durulur.⁸⁰

"İmâmiyye'nin öncülerinin bölünmesi ve Kat'iyyenin merkeze oturması" başlıklı ikinci bölümde, Musa Kâzım'ın vefatı sonrası taraftarları arasında imamet konusunda meydana gelen ihtilaflar bağlamında Vâkıfa, Kat'iyye, Kat'iyye'nin önde gelenleri, Ali er-Rıza'nın vefatından Hasan el-Askerî (ö. 260/873)'nin vefatından sonraki döneme kadar Kat'iyye arasındaki ihtilaflar ele alınır. Bu bağlamda çocuk yaşta birinin imam olup olamayacağı, yine bu çerçevede imamın bilgi kaynakları gibi konular etrafındaki ihtilaflar, bu dönemin önde gelen Kat'ileri, onların muhalifleriyle ilişkileri, iktidarın tutumu, bu dönemin İmâmiyye ve imâmet nazariyesi açısından önemi üzerinde durulur.⁸¹

"İsnâşeriyye'nin ortaya çıkışı ve imâmet nazariyesinin tamamlanması" başlıklı üçüncü bölümde, Hasan el-Askerî sonrası durum incelenmektedir. Bu bağlamda Hasan el-Askerî'nin kardeşleri etrafında geliştirilen yaklaşımlar, hiçbir imama bağlanmayanlar, Hasan el-Askerî'nin bir oğlunun olduğu, onun varlığının temellendirilmesi ve onun on ikinci imam olduğu fikrinin genel kabul görmeye başlaması, on ikinci imamın gaybeti fikrinin temellendirilmesi gibi hususları konu edilir. Ayrıca imamların on iki ile sınırlandırılması ve Kat'iyye'nin İsnâşeriyye İmâmiyyesi adını alması süreci üzerinde durulur.⁸² Sonuç kısmında da, tez içerisinde ulaşılan sonuçlar özetlenmiştir. Tez içerisinde konuyu süreçlere dikkat ederek kronolojik bir çerçevede almaya gayret eden yazar, çalışmasında, mevcut erken dönem Şîî kaynakları esas almakla birlikte diğer kaynaklarla ve kısmen konuya ilişkin çağdaş kaynaklardan yararlanmışır.⁸³ Aynı yazarın *İmâmiyye Şiasının İmamet Tasavvuru 4 ve 5. Asırlar*,⁸⁴ isimli çalışması da doktora çalışmasının devamı niteliğindedir.

Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım ve Ali Rızâ Dönemi Şiîliği ve Abbasîler, Edinburgh Üniversitesi'nde yapılmış doktora tezinin Türkçe çevirisidir. Türkiye'de yapılmış olmamasına rağmen doğrudan İmâmiyye Şiası ve teşekkül dönemiyle ilgili olduğu için burada veriyoruz. İmâmiyye Şiası'nın yedinci ve sekizinci imamının dönemlerini konu alan çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte konunun önemli kaynakları ve tarihî arka planına işaret edildikten sonra birinci bölümde Ca'fer Sâdık'ın vefatı sonrası taraftarlarının yaşadığı kriz ve ortaya çıkan gruplar açıklanır. İkinci bölümde Musa Kâzım'ın hayatı, Abbasî halifeleriyle ilişkileri, tutuklanması, sebepleri, İmâmî edebiyatta Musa Kâsım vb. konular

⁸⁰ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesi*, ss. 57-144.

⁸¹ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesi*, ss. 145-199.

⁸² Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesi*, ss. 201-243.

⁸³ Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesi*, ss. 69-70, 87-89, 113, 190-191; Özgür Kavak (Kitap Tanıtımı), "İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci", *Divan* 2009, c. 14, sayı: 27, ss. 145-150, 149-150.

⁸⁴ Metin Bozan, *İmâmiyye Şiasının İmamet Tasavvuru 4 ve 5. Asırlar*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2007. Bu çalışma yazarın ifadesiyle (s. 10) mezhebin en önemli alimlerinin yetiştiği ve imamet tasavvurunun -bugünkü haline en yakın biçimde- şekillendiği V/XI. Asrın sonuna kadar olan dönemde imamet tasavvurunun temellendirilmesi ve konunun ana unsurlarının mahiyetini incelemektedir. Bu bağlamda girişte (ss. 11-34), kaynaklar, metod ve mezheplerin imamet anlayışları ve İmâmiyye Şiası'nın farklılaşma süreci verildikten sonra birinci bölümde (ss. 35-99) İmâmiyye Şiası'nın imamet tasavvurunun aklî ve nakli delilleri, ikinci bölümde de (ss. 101-152) imamet tasavvurunun unsurları / (efdaliyet, masumiyet, özel ilim) incelenmiştir.

işlenir.⁸⁵ “İmam Ali Rızâ” başlıklı üçüncü bölümde, Musa Kâzım’ın vefatından sonra taraftarlarının ayrıldığı gruplar, Ali Rızâ’nın imameti, delilleri, Abbasî hilafetine veliahd yapılışı, sebepleri, Memun ile ilişkileri, evlilikler, kardeşi Zeyd b. Musa, devlet krizi ve Ali Rızâ’nın müdahalesi, vefatı, Sünnî hadis edebiyatında Ali Rızâ, aşırı Şîîler ve Ali Rızâ, sûfi kimliği, ailesi vb. konular ele alınır. Dördüncü bölümde de Ali Rızâ döneminde İmâmîlerin siyasî, malî ve ilmî faaliyetleri bağlamında Abbasî iktidarına İmâmî-Şîî sızmalar, Kâzım ve Rızâ dönemlerinde yeraltı faaliyetleri, vekale sistemi ve onlara bağlı Şîî kelamcı ve fıkıhçılar incelenir. Eklerde de onlara isnat edilen eserlerle Ali Rızâ’nın veliaht tayininin İsmailî yorumu aktarılır.⁸⁶

İsnâ Aşeriyye İmamlarından Muhammed el-Cevâd, Ali b. Muhammed el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî Dönemlerinde İmâmiyye Şiası başlıklı doktora çalışması, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde metot ve kaynaklardan sonra Muhammed el-Cevad döneminde kadar İsnâaşeri İmamlar hakkında genel bilgiler verilmektedir. “Muhammed el-Cevâd (203-220/819-835) Döneminde İmâmiyye Şiası” başlıklı birinci bölümde Ali er-Rıza’dan sonra İmâmiyye Şiası grupları, Muhammed el-Cevad’ın imameti, taraftarları, Me’mun ve Mu’tasım ile ilişkileri, döneminde Ehl-i Beyt adına gerçekleştirilen bazı isyanlara karşı Muhammed el-Cevad’ın tutumu ve ölümünden sonra Şîî fırkalar incelenmektedir.⁸⁷ “Ali b. Muhammed el-Hâdî (223-256/835-868) Döneminde İmâmiyye Şiası” başlıklı ikinci bölümde, Şîî yazarların Ali b. Muhammed el-Hadî’nin imametini getirdikleri deliller, dönemi, taraftarlarıyla ve Abbasî halifeleriyle irtibatı, Samerra sürgünü, döneminde gerçekleştirilen Ali evladı isyanlarındaki konumu ve vefatından sonra Şîî fırkalar ele alınmıştır. Bu dönemde Ali b. Muhammed el-Hâdî’nin hayatının büyük bir kısmını Samerra’da göz hapsinde geçirmesinin Şîîler arasında Vikâle sisteminin geliştirilmesine zemin hazırladığı, İmamın, taraftarlarıyla vekilleri ve sefirleri aracılığıyla irtibat kurduğu ifade edilmiştir.⁸⁸

“Hasan el-Askerî (256-260/868-874) Döneminde İmâmiyye Şiası” başlıklı üçüncü bölümde, Hasan el-Askerî’nin imametinin delilleri, vefatından sonra Şîî fırkalar, Abbasî halifelerinin Ehl-i Beyt’e karşı tutumu, döneminde gerçekleştirilen Ali evladı isyanları ve Hasan el-Askerî’nin konumu değerlendirilmiştir.⁸⁹ “Muhammed el-Mehdî Döneminde İmâmiyye Şiası” başlıklı dördüncü bölümde, Hasan el-Askerî’nin oğlunun varlığına ilişkin iddialar, Muhammed Mehdi’nin doğumu, gaybete girme sebebi, on iki imam, mehdî, gaybetle ilgili rivayetler ve Gaybet-i Suğra dönemindeki elçiler (Süferâ-i Erbaa) ve Gaybet-i Kübra üzerinde durulur.⁹⁰

Cemil Hakyemez’in kaleme aldığı *Gaybet İnanıcı ve Şiîlik’teki Yer*⁹¹ başlıklı doktora tezi giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte metot ve kaynaklar ile gaybet ve rec’at kavramları üzerinde durulduktan sonra “Gaybet Fikrinin Tarihi Arka Planı ve İlk Tezahürleri” başlıklı birinci bölümde, gaybet fikrinin doğuşuna etki eden faktörler, Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde gaybet iddiaları bağlamında Şia’da gaybet fikrinin oluşum süresi ve Ali evladından gaybeti iddia edilen bazı şahıslar incelenmekte-

⁸⁵ Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt Ehl-i Devlet Musa Kâzım ile Ali Rızâ dönemi Şiîliği ve Abbasiler*, İFAV yayınları, İstanbul 2010, ss. 17-210.

⁸⁶ Büyükkara, *Ehl-i Beyt Ehl-i Devlet*, ss. 211-476. İmâmiyye Şiası’nın yedinci, sekizinci ve dokuzuncu imamlarını konu alan küçük bir kitap da Avni İlhan tarafından kaleme alınmıştır: *İmam Musa Kazım, İmam Ali Rıza, İmam Muhammed Taki*, TDV yayınları, Ankara 1996.

⁸⁷ Yakup Keskin, *İsnâ Aşeriyye İmamlarından Muhammed el-Cevâd, Ali b. Muhammed el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî Dönemlerinde İmâmiyye Şiası*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE., Samsun 2007, ss. 53-75.

⁸⁸ Keskin, *İsnâ Aşeriyye İmamları*, ss. 76-98.

⁸⁹ Keskin, *İsnâ Aşeriyye İmamları*, ss. 99-118.

⁹⁰ Keskin, *İsnâ Aşeriyye İmamları*, ss. 119-175.

⁹¹ Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2006. Bu çalışma daha sonra basılmıştır. Bk. Cemil Hakyemez, *Şia’da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmam*, İSAM Yay., İstanbul 2009. Referanslar, matbu metne yapılacaktır.

dir.⁹² “Şia’da Gaybetle İlgili Gelişmeler” başlığını taşıyan ikinci bölümde, İmâmiyye’nin on birinci imamı Hasan el-Askeri dönemindeki siyasî ortam, onun ölümüyle başlayan liderlik tartışmaları, kararsızlık dönemi on ikinci imam Muhammed Mehdi’nin varlığı üzerinde durulur. Sonra Hasan el-Askeri sonrası ve killik iddiaları, dört sefir, gaybete giden süreçte etkili olan Eş’arî, Nevbahti ve Furat aileleri gibi bazı aileler, şahıslar ve katkıları ele alınır.⁹³ “Gaybetin İmâmiyye ile Birlikte Bir İnanç Esası Haline Gelmesi ve Şia Açısından Önemi” başlığı altında Gaybetin imametın temel ögesi olması bağlamında gaybetle ilgili ilk metinler, on ikinci imamın gaybeti, İmâmiyye’de gaybet doktrininin ortaya çıkışı, gaybetin sebepleri, süresi, tabiatı, iki gaybet görüşü, gaybetin kelami temelleri, on ikinci imamın mehdiligi incelenir. Bu süreçte On İki İmam Şiası’nın teşekkülü irdelenir. Son olarak da “Gaybet İnançının Şiî İmâmet Nazariyesine Etkisi” başlığı altında takiyyenin gaib imamı bekleme düşüncesiyle birleşmesi ve imamın gaybetinde fakihlerin rollerinin artması konuları ele alınır.⁹⁴ Sonuç itibarıyla yazar bu çalışmasında, Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk gaybet iddialarından itibaren bu düşüncenin İmâmiyye Şiası’nda itikadî bir konu haline gelişini ve bu esnada geçirmiş olduğu temel aşamaları tespit etmeye çalışmıştır.

Mazlum Uyar’ın hazırladığı *İmâmiyye Şiası’nda Ahbarilik* başlıklı doktora tezi,⁹⁵ giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere on ikinci imamın gaybetinden sonra İmâmiyye içinde ortaya çıkan iki ana koldan ilki olan Ahbârîliği konu almakla birlikte Usûlî anlayış ve temsilcileri de ele alınmaktadır. Girişte gaybeti Kübra dönemine kadar İmâmiyye Şiası’nın tarihi, imamlar döneminde şer’î ahkâmın uygulanışı, gaybet ve vekiller dönemi ile gaybet etrafındaki tartışmalara kısaca değinilir.⁹⁶

“İlk Dönem Şiî Düşüncesi ve Ahbârîliğin Ortaya Çıkışı” başlıklı birinci bölümde, gaybetten itibaren Şia, onların problemlerinin çözümü için arayış içine girmeleri, ahbarın tanımı ve Şia’nın hadis anlayışı, ahbarın tedvini ve Kütüb-i Erbaa, ilk dönem Ahbârîliğinin ortaya çıkışı, özellikleri, ilk Ahbârîler olarak Kuleynî (ö. 328-9/939-940) ve Şeyh Sadûk (ö. 381/991-992) ele alınır. Sonra Ahbârî düşüncenin zayıflamasıyla birlikte Ahbârîlik’ten Usûlî düşünceye geçişi hazırlayan sebepler, Usûlîliğin ortaya çıkışı, Şeyh Müfid öncesi Şiî kelamı, Şeyh Müfid ve Şerif Murtaza, Şiî fıkhnın ortaya çıkışı ve Safevîler dönemine kadar ki seyri ele alınır. Bu bağlamda Şeyh Tûsî öncesi Şiî fıkhi, Şeyh Tûsî, takipçileri ve muhalifleri, Muhakkik Hillî ve Allâme Hillî’nin temsilciliğini yaptığı Hille ekolü, Şiî fıkhnındaki yeri incelenir ve Safevîler dönemine kadar olan süreçte Şiî fıkhnın diğer önde gelen temsilcilerine işaret edilir.⁹⁷

“Safevîler Dönemi ve Ahbârî Ekolün Güçlenmesi” başlıklı ikinci bölümde, Safevîler döneminde Ahbârîliğin tekrar ortaya çıkıp güçlenmesinin sebepleri, Safevî-ulema ilişkileri, Ahbârîlik içinde ortaya çıkan M. Emin Esterâbâdî’nin öncülüğünü yaptığı Muhafazakâr Ahbârîlik ve temsilcileri ile Mu’tedil Ahbârîlik, öncüleri ve temsilcileri üzerinde durulur.⁹⁸

“Ahbârîliğin Temel Özellikleri” başlıklı üçüncü bölümde, Ahbârîlere göre Şer’î deliller, uygulama ilkeleri, içtihad ve taklid (müctehid-mukallid, meyyitin taklidi) konuları incelenir.⁹⁹ “Ahbârîliğin Zayıf-

⁹² Hakyemez, *Şia’da Gaybet İnanç*, ss. 13-68.

⁹³ Hakyemez, *Şia’da Gaybet İnanç*, ss. 69-136.

⁹⁴ Hakyemez, *Şia’da Gaybet İnanç*, ss. 137-222. Ayrıca bk. Habip Kartaloğlu (Kitap Tanıtımı), “Şia’da Gaybet İnanç ve Gâib On ikinci İmam”, *Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 13, sayı 23, ss. 337-340; Gülşen Şahin (Kitap Tanıtımı), “Şia’da Gaybet İnanç ve Gâib On ikinci İmam”, *İslami İlimler Dergisi*, 2009, yıl: 4, sayı: 1-2, ss. 427-431.

⁹⁵ Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., İzmir 1996. Bu tez daha sonra basılmıştır: Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şiası’nda Düşünce Ekolleri Ahbârîlik*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000. Atıflar matbu metne yapılacaktır.

⁹⁶ Uyar, *İmâmiyye Şiası’nda Ahbârîlik*, 17-44.

⁹⁷ Uyar, *İmâmiyye Şiası’nda Ahbârîlik*, 47-131.

⁹⁸ Uyar, *İmâmiyye Şiası’nda Ahbârîlik*, 135-246.

⁹⁹ Uyar, *İmâmiyye Şiası’nda Ahbârîlik*, 249-321.

laması” başlıklı dördüncü bölümde zayıflama sebepleri ve bu bağlamda mu’tevil ahabîlerin uzlaşma çabaları, müfrit ahabî anlayışın akla karşı tutumu, Behbehânî ile Usûlî düşüncenin tekrar güçlenmesi ve sosyo-politik sebepler değerlendirilir. Daha sonra da Ahabîliğin günümüzdeki durumu ve zayıflamasının neticelerine işaret edilir.¹⁰⁰ Sonuç bölümünde de tez içerisinde ulaşılan sonuçlar, genel bir değerlendirmeye takdim edilmiştir.

Halil İbrahim Bulut’un Şia’da *Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid* başlıklı çalışması giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş’te Usûlî farklılaşmada tarihi arka plan bağlamında Müfid’in yaşadığı Abbasîler-Büveyhîler dönemleri, Müfid öncesi Şii ulemanın önde gelenleri kısaca açıklanır.¹⁰¹ “Şeyh Müfid’in Hayatı ve İlmî Kişiliği” başlıklı birinci bölümde, yaşadığı sosyo-kültürel ortam, hayatı, hocaları, öğrencileri, çağdaş gruplar ve şahıslarla ilişkileri, eserleri, Şia içindeki yeri ele alınır.¹⁰² “Şeyh Müfid’in Usûlî Anlayışının Teşekkülü ve Kelâmî Sistemine Yansımaları” başlıklı ikinci bölümde öncelikle Şeyh Müfid’in Abbasî halifeleri ve Büveyhî emirleriyle ilişkilerine değinilir. Sonra Mu’tezile’nin, Usûlî anlayışın oluşmasındaki rolü, bu bağlamda Şeyh Müfid’in Mu’tezile’den etkilendiği ve ayrıldığı hususlar ve eleştirilerine işaret edilir. Son olarak da Usûlî anlayışın Şeyh Müfid’in kelâmî sistemine yansımaları, nübüvvet, imâmet imamların temel nitelikleri, gaybeti, bedâ, ric’at, takiyye, ahad haber çerçevesinde incelenir.¹⁰³

Habip Kartaloğlu’nun *Şerif el-Murtazâ (436/1044) ve Şii-Usûlî Gelenekteki Yeri* başlıklı doktora tezi,¹⁰⁴ Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında, konunun önemi, amacı, yöntemi ve yararlanılan temel kaynak değerlendirmesine yer verilmektedir.¹⁰⁵

“Şerif el-Murtazâ Öncesi Şii-Usûlî Düşünce” başlıklı birinci bölümde, gaybetin başladığı dönemden itibaren birtakım nüvelerini barındıran ve Şii İmâmî düşünce tarihinde hâkim anlayış olan Usûlî anlayışın temel nitelikleri; Şeyh Müfid öncesi dönemde düşüncenin gelişimine katkıda bulunan kimseler ve son olarak Usûlî düşüncenin ana hatlarıyla şekillenmesinde en büyük pay sahibi Şeyh Müfid’in katkıları üzerinde durulmaktadır. Şeyh Müfid’in sisteme yaptığı katkılar, müellifin ilk dönem Ahabî ulemadan farklılaştığı “imamın bilgisi, haber-i vâhid, sehvü’n-nebî ve gaybet” gibi konu başlıkları ekseninde ele alınmaktadır.¹⁰⁶

“Şerif el-Murtazâ’nın Hayatı ve İlmî Kişiliği” başlıklı ikinci bölümde, Şeyh Müfid’in vefatının ardından Şii-İmâmîye’nin dinî liderliğini üstlenen Şerif el-Murtazâ’nın yaşadığı dönem, hayatı, ilmî kişiliği ve kardeşi Şerif er-Râdî(ö. 406/1015)’den sonra Tâlibî nakîbi olarak atanması hasebiyle siyasî kişiliği üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur.¹⁰⁷

“Şerif el-Murtazâ’nın Usûlî Düşünceye Katkıları” başlıklı üçüncü bölümde müellifin sisteme katkıları, imâmet nazariyesine, diğer konulara ve usûlî yöntemine etkisi başlıkları altında ele alınmıştır. Bahsedilen bu başlıkları yazar, müellifin özellikle üzerinde durduğu akli ilkeler çerçevesinde nasıl ele aldığını ortaya koymakta ve böylece Usûlî düşüncenin sistemli hale gelmesine yaptığı katkılar üzerine yoğunlaşmaktadır. Ayrıca bu kısımda hem hoca-talebe ilişkileri hem de aynı sistemi takip etmeleri sebebiyle

¹⁰⁰ Uyar, *İmâmîye Şiası’nda Ahabîlik*, 325-359.

¹⁰¹ Halil İbrahim Bulut, *Şia’da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Araştırma yayınları, Ankara 2013, 15-54.

¹⁰² Bulut, *Şia’da Usûlîliğin Doğuşu*, 55-187.

¹⁰³ Bulut, *Şia’da Usûlîliğin Doğuşu*, 189-320.

¹⁰⁴ Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya 2015.

¹⁰⁵ Habip Kartaloğlu, *Şerif el-Murtazâ (436/1044) ve Şii-Usûlî Gelenekteki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya 2015, 1-12.

¹⁰⁶ Kartaloğlu, *Şerif el-Murtazâ*, ss. 15-48. Yazarın daha önce yayınlamış olduğu “Şii-Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkış Sebepleri Üzerine Mülâhazalar” [*Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c. 18, sy. 33, ss. 75-90] başlıklı makale bu bölümle ilgili olarak okunabilir.

¹⁰⁷ Kartaloğlu, *Şerif el-Murtazâ*, ss. 49-99.

ele alınan konularda müellifin hocası Şeyh Müfid ile örtüştüğü ve benimsemiş olduğu aklî metodolojinin bir sonucu olarak hocasından farklılaştığı noktalar üzerinde durulmuştur.¹⁰⁸

Sonuç kısmında genel bir değerlendirme yapılan çalışmanın ek kısmında da müellife ait olan müstakil eser ve risâlelerin konu içeriklerinden hareketle alanlarına göre sınıflandırılması yapılmıştır. Çalışmada Şerîf el-Murtazâ'nın Usulî anlayışa etkisinin daha kapsamlı anlaşılabilmesi için onun itikâdî meseleleri ele alış biçiminin sonraki dönem eserlerine yansımalarına yer verilse iyi olurdu.

Habip Demir'in hazırlamış olduğu *Horasan'da Şiîlik* başlıklı doktora tezi,¹⁰⁹ giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada, Hicrî ilk dört asırda İslam siyaset, kültür ve medeniyet tarihinde önemli bir yeri olan Horasan bölgesi Şiîlik açısından incelemektedir. Öncelikle Horasan denilince anlaşılacak coğrafi bölge takdim edilir. Sonra bölgenin, İslam öncesi dinî yapısı, İslam'ın gelişimiyle aldığı yeni durum, Şiîliğe zemin hazırlaması bakımından incelenir. Bu çerçevede Horasan'ın Zerdüştlük, Maniheizm, Mazdekizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi pek çok dinin yaşam alanlarından biri olduğu ortaya konulur. Sonra Şiîlik dışındaki mezhebî hareketlere yer verilerek bölgenin fikrî alt yapısı ele alınır. Daha sonra Şiîliğin yayılmasında katkıları olan Kum, Rey, Nişabur, Cürcan, Beyhak gibi söz konusu bölge şehirleri, Şiîliğin alt kolları olarak kabul edilen Zeydîyye, İmâmîyye ve İsmailîyye açısından zaman, mekân, şahıs, fikir ve hadiseler etrafında detaylı incelenir. Üçüncü ve son bölümde Horasan Şiîliğinin fikrî çerçevesi, itikâdî konular (ulûhiyet, nübüvvet, imâmet) ve fikhî görüşler (mesh, ezan ve namaz, zekât ve humus ve aile hukuku) bağlamında ele alınır.¹¹⁰

Adem Arıkan'ın *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa* başlıklı doktora tezi,¹¹¹ giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte kısaca çalışmanın amacı, araştırma süreci, kullanılan kaynaklar ve çalışma yönteminden bahsedilmiştir.¹¹² "Büyük Selçuklulara Genel Bakış" başlıklı birinci bölümde, Selçukluların menşei, Müslüman olma süreçleri, mezhep tercihleri ve bu tercihlerinin Şîa'ya karşı tutumları açısından anlamı üzerinde durulmuş, kısaca Selçuklu sultanlarının diğer mezheplerle birlikte, Şîî yönetimler ve gruplarla ilişkileri ele alınmıştır.¹¹³

"İsnâ Aşeriyye" başlıklı ikinci bölümde, Şîa'nın İsnâaşeriyye kolu işlenmiştir. Öncelikle dönemin Şîî müelliflerinin konuyla ilgili tarif, tasnif ve değerlendirmeleri ile genel tespitler yapılmıştır. İsnâaşeriyye'nin mensuplarının yoğun olarak yaşadıkları yerleşim yerleri tespit edilerek coğrafya çıkarılmaya çalışılmıştır. Selçuklu yönetiminin çeşitli kademelerinde görev yapan İsnâaşeriyye mensubu devlet adamlarından önde gelenleri hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca kendi bölgelerinde Selçuklulara tâbi olarak hüküm süren Şîa mezhebine mensup emirlerin faaliyetleri anlatılmıştır. Bu dönemde toplumu etkileyen Şîîlerin bazı dinî uygulama ve merasimleri incelenmiştir. Son olarak dönemin İsnâaşeriyye mensubu âlimlerinden önde gelen bazıları hakkında bilgiler verilmiştir.¹¹⁴

Üçüncü bölümü İsmailiyye oluşturmaktadır. İsmailiyye'nin gelişim süreci özetlendikten sonra İsmailiyye'nin siyasî temsilcisi konumunda olan Fâtımîler ile ilişkiler ele alınmıştır. Fâtımîler adına Selçuklu topraklarında faaliyette bulunan, ancak Fâtımî yönetiminde meydana gelen değişim sırasında yönetime gelen Mustâlî yerine Nizâr'ın imametini tanıyarak Alamut'ta bağımsız bir şekilde propaganda

¹⁰⁸ Kartaloğlu, *Şerif el-Murtazâ*, ss.100-171.

¹⁰⁹ AÜSBE, Ankara 2016. Bu tez daha sonra basılmıştır: Habip Demir, *Horasan'da Şiîlik*, Otto Yayınları, Ankara 2017. Atıflar matbu metne yapılacaktır.

¹¹⁰ Demir, *Horasan'da Şiîlik*, 211-240.

¹¹¹ İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul 2010.

¹¹² Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul 2010, 1-23.

¹¹³ Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, 24-77.

¹¹⁴ Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, 78-228.

yürüten Hasan Sabbah yönetimi ele alınmıştır. Daha önce Fâtımîler ile yollarını ayırmış ve Bahreyn civarında varlıklarını sürdüren Karmatî yönetiminin Selçuklular tarafından sona erdirilişi anlatılmıştır.¹¹⁵

Dördüncü ve son bölümde ise Selçuklular döneminde Zeydîye grubu hakkında bilgiler verilmiştir.¹¹⁶ Selçuklulardan önce Taberistan'da kurdukları devletleri sona ermiş olan Zeydî imamlar, Deylem-Gilan bölgesinde yönetimlerine devam etmekteydi. Bu bölgeler Selçuklu yönetimine girmesine rağmen söz konusu Zeydî liderlerin Selçuklu yöneticileriyle ilişkileri hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Alamut'un Hasan Sabbah tarafından ele geçirilmesi İsmailî-Nizârîlerin bölgede güçlenmesiyle, Zeydîler onlarla mücadeleye girişmiş, bazı Zeydî liderler, Nizârîler tarafından suikaste uğrayarak öldürülmüştür. Bu açıdan, Nizârîler, Selçuklular gibi Zeydîlerin de düşmanlarıydı. Büyük Selçuklular döneminde Zeydîler hakkında daha az bilgi bulunmaktadır. Hadise olmadıkça, kayıt da olmadığı gerçeğinden Zeydîlerin Selçuklu yönetimiyle çok sorun yaşamadıkları tahmin edilebilir. Dönemin itibar gören Zeydî âlimlerinden biri olan Ebu'l-Berakât Ömer'in "Zeydî nesep ve mezhepli olduğunu, ancak fetvayı sultanın mezhebine göre verdiğini" söylediğine dair kayıtlar bunu destekler niteliktedir. Sonuç bölümünde de ulaşılan neticeler özetlenmiştir.

Hanifi Şahin'in hazırlamış olduğu *İlhanlılar Döneminde Şîlik* başlıklı doktora tezi, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, çalışmanın kaynakları ve yöntem hakkında kısaca bilgi verilir.¹¹⁷ "İlhanlılar ve Sünnî Hilafetin Düşüşü" başlıklı birinci bölümde, İlhanlıların siyasî tarihi, onların zamanında İslam dünyası, Alamut, Anadolu'nun durumu, Bağdat'ın kuşatılması ve Şîilerin durumuna genel olarak işaret edilir.¹¹⁸ "İlhanlılar Döneminde Mezhepler ve Olcaytu'nun Şîiliği" başlıklı ikinci bölümde, Moğolların İslam dünyasına girişinden İlhanlılara kadar Mezhepler ve aralarındaki ilişkiler, İlhanlılar döneminde ulema-iktidar ilişkileri, İlhanlıların dinler ve mezheplerle ilişkileri ve Olcaytu'nun Şîiliği konuları ele alınır.¹¹⁹ "İlhanlılar Döneminde Şîilerin Durumu" başlıklı üçüncü bölümde, kültürel ve dinî hayat, Şîî siyasî, kültürel merkezler, Şîiliğin Anadolu'ya yansımaları, toplumsal hayatta Şîilerin kendilerini ifade biçimleri (inşâdu'l-menâkıb, Âşûrâ, Sebbû's-sahâbe, Ezan) ve İlhanlılar döneminde Hille ekolüyle bu ekolün iki önemli temsilcisi Muhakkik Hillî ve Allâme Hillî üzerinde durulur.¹²⁰ Burada özellikle Anadolu Aleviliğinin köklerinin çok daha öncelere dayandığına işaret edilir. Sonuç'ta da ulaşılan sonuçlar özetlenmiştir.

Mehmet Çelenk tarafından hazırlanan *16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şîiliği*¹²¹ başlıklı tez, Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Erdebil Tekkesi, kuruluşu ve faaliyetleri incelenir. Burada söz konusu tarikatın tarihçesi ve siyasete yönelik süreci ele alınır.¹²² "Safevî Devleti'nin Teşekkülü ve Gelişim Aşamaları" başlıklı ikinci bölümde, Safevî Devleti'nin kuruluşu, İmamî-Şîiliğini resmi mezhep ilanı, mezhebi öğretecek ve yayacak ulema ithali ve Safevî Devleti'nin kurumsallaşma faaliyetleri ele alınır. Yazar çalışmasında tarikattan devlete dönüşen Safevîlere kadar İran coğrafyasında hâkim mezhep olan Sünnîliğin yerini İmami Şîiliğe bırakma sürecini, bu sürecin siyasî kurumlar ve sosyo-kültürel hayata etkilerini değerlendirmektedir. İslam Tarihinin ilk dönemlerinden sonra Sünnî-Şîî gerginliğinin Safevîler döneminde öne çıktığını, yine bu dönemde Şîî ulemanın ayrı bir güç merkezi olarak ortaya çıktığını be-

¹¹⁵ Arkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*, 229-352.

¹¹⁶ Arkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*, 353-375.

¹¹⁷ Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîlik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum 2008, 1-16.

¹¹⁸ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîlik*, 17-55.

¹¹⁹ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîlik*, 56-112.

¹²⁰ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîlik*, 113-173.

¹²¹ Uludağ Eylül Üniversitesi SBE., Bursa 2005.

¹²² Mehmet Çelenk, *16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şîiliği*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Uludağ Eylül Üniversitesi SBE., Bursa 2005, 6-58.

lirtir. Günümüz İran'ı ve Şiîliğini anlamada Safevî dönemi tarih, kültür ve Şiîliğini anlamının önemine işaret eder. Safevîlerin kuruluşuyla başlayan iki asırlık Şiîleştirme politikaları sonucunda İran'ın İslam coğrafyasının diğer bölgelerinden sosyo-kültürel olarak izole edildiğini ifade eder.¹²³ Muhtemelen bir diğer sonucu da, özellikle Osmanlı coğrafyası ile Horasan-Maveraünnehir bölgesinin sosyo-kültürel ve ilmî bağlantılarının zayıflaması olmuştur.

Fatih Topaloğlu'nun kaleme aldığı *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*¹²⁴ başlıklı, iki bölümden oluşan doktora çalışmasında, Şia'nın oluşumu ve gelişiminde eski İran kültürünün rolü incelenmiştir. Bu bağlamda Girişte çalışmanın metot ve kaynakları ile Şia'nın İran kültüründen etkilendiği ve etkilenmediğine dair tezleri savunanlara işaret edilmektedir.¹²⁵ "İslam Öncesi İran'ın Dini-Kültürel Yapısı" başlıklı birinci bölümde, söz konusu dönemde İran'da var olan Pers Mitraizmi, Zerdüştlük, Maniheizm ve Mazdekizm öğretileri ile etkileri değerlendirilmektedir.¹²⁶ "İran Kültürü'nün Şia'ya Etkisi" başlıklı ikinci bölümde, karizmatik liderci anlayış bağlamında Şiî imamet ile İranlıların liderlerine atfettikleri yarı Tanrı-kral nitelikleri, Şia'daki mehdiliğe kadim İran kültürünün etkisi, ric'at, beda, hulul ve tenâsüh, takiyye konuları ele alınmıştır. Ayrıca İran Kültürünün Şia geleneğindeki yansımaları bağlamında Matem, Nevruz, Sayılar ve Takvim konuları incelenmiştir.¹²⁷ Sonuçta yazar, eski İran din ve kültüründeki muhtelif kurum ve dini karakterin Şia'da kendisine yer bulabildiğini belirtir. Bu bağlamda, yarı Tanrı-kralın Şia'nın imamet anlayışında, kurtarıcı karakterler Mitra, Saosyant vb.'nin Mehdilik kurumunda, eski İran'a has bazı inanç ve uygulamaların Şia'nın ric'at, beda, hulul, tenâsüh ve takiyye gibi anlayışlarında bazı değişikliklerle yeniden vücut bulduklarını kaydeder ve bunlara örnekler verir.¹²⁸

Shahî Ahmadov tarafından kaleme alınan doktora tezi, Şiîliğin Azerbaycan'da yayılma sürecini incelemektedir. Çalışma giriş ve üç bölümden oluşur. Girişte takip edilecek metod ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde Safevî Devleti'nin kuruluşuna kadar Azerbaycan'ın coğrafi, siyasi, etnik-kültürel, dinî-mezhebî durumu ve bölgede etkili olan tarikatlar ele alınmıştır.¹²⁹ İkinci bölümde Azerbaycan'ın Şiîleşme sürecinde etkili olan Erdebil tekkesinin tarihçesi, tekkenin şeyhleri, işleyişi, Şiîleşmesi, siyasallaşması, tarikat devletinin örgütlenmesinde Şeyh Haydar'ın rolü ile Kızılbaş ve Kızılbaş kabileleri üzerinde durulmuştur.¹³⁰ "Safevî Devleti ve Azerbaycan'da Yayılması" başlıklı üçüncü bölümde Safevî devletinin politik, sosyal, dinî ve ideolojik arka plânı, Şah İsmail'in hayatı ve Safevî Devleti'nin kurulmasındaki rolü, Şiîliği devletin resmî mezhebi ilanı, Safevî-Osmanlı mücadelesinin nedenleri, Safevîlerin Azerbaycan'da Şiîleştirme faaliyetleri, bu faaliyetlerde rol alan âlimler, Safevî propagandasının bölgesel etkileri ve Azerbaycan'daki sosyo-politik, etnik-kültürel ve dinî-mezhebî (Kızılbaşlık farklılaşması) sonuçları incelenmiştir.¹³¹

Ümit Toru tarafından hazırlanan *Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı* başlıklı tez, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (324/936)'den Fahrüddin er-Râzî (606/1210)'ye kadar olan Eş'arî makâlât yazarlarının İmâmiyye algılarının mahiyetini, statik ve dinamik yönlerini, tarihsel köklerini ve sorunlu yönlerini tespit etmeyi hedeflemektedir. Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, çalışmanın metodu, kaynak-

¹²³ Çelenk, *Safevî Şiîliği*, 59-212.

¹²⁴ Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., İzmir 2010.

¹²⁵ Fatih Topaloğlu, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., İzmir 2010, ss. 1-28.

¹²⁶ Topaloğlu, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, ss. 29-83.

¹²⁷ Topaloğlu, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, ss. 84-199.

¹²⁸ Topaloğlu, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, s. 202.

¹²⁹ Shahî Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2005, ss. 1-45.

¹³⁰ Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, ss. 46-73.

¹³¹ Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, ss. 74-116.

ları, Eş'arî Makâlât geleneği ve İmâmiyye Şiası hakkında genel bilgiler verir.¹³² “İmâmiyye Algısını Etkileyen Faktörler” başlığını taşıyan birinci bölümde konu, Mezhep mensubiyeti, nasların algı oluşturucu yapısı Şia'ya yönelik Sünnî bakış açısı ve sosyo-politik (İmamî düşünceyi destekleyen ve karşı olan devletler) gelişmeler başlıkları altında incelenmektedir. Ayrıca bu algıda İsmailîliğin rolüne işaret edilmektedir.¹³³

“İmâmiyye'ye İsnad Edilen İddialar ve Yapılan İthamlar” başlıklı ikinci bölümde, Eş'arî makâlâtlarda İmâmiyye için kullanılan isimler, eleştirilen görüşleri, İmâmiyye'nin, İslam mezhepleri arasındaki yeri ve sosyo-politik konumu incelenmektedir.¹³⁴ “İmâmiyye Algısının Olgu İle İrtibatı” başlıklı üçüncü bölümde, Eş'arî makâlât yazarlarındaki İmâmi algının çağdaş olguyla uyumlu ve sorunlu yönleri, algıyı meşrulaştırmaya yönelik kurgular ve algıya temel teşkil eden firkalar sorunu değerlendirilmektedir. Eş'arî makâlât geleneği ile İmâmiyye arasındaki ihtilafli konular bağlamında olumsuz algıya “imamın nass ile tayini, imamların dindeki konumu, sahâbeye hakaret ve takiyye” gibi hususların temel teşkil ettiği ifade edilmiştir.¹³⁵

Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnanç başlıklı doktora tezi, giriş ve üç bölümden oluşmakta ve Ehl-i Sünnet ve Şia'nın görüşleri mukayeseli olarak ele alınmaktadır.¹³⁶ Giriş'te Peygamberlerin sıfatları ve ismet sıfatı açıklandıktan sonra “Peygamberlerin Masumluluğu” başlığı altında peygamberlerin peygamber olma bakımından imanda, tebliğde, amelde, yasakları yapmamada, küçük günahlarda ismeti ve bu konularda mezheplerin ve Ehl-i Kitabın görüşleri verilmiştir.¹³⁷ İkinci bölümde peygamberlerin insan olmaları bakımından dinle ilgili olmayan konularda hata yapıp-yapmayacakları incelenmiştir. Ayrıca Kur'an'da peygamberlerin durumlarının nasıl ele alındığı, Hz. Yunus, Hz. Yusuf, Hz. Davud, Hz. Muhammed örneğinde açıklanmış, peygamberlerin hatalarından bahseden ayetlere de genel olarak işaret edilmiştir. Üçüncü bölümde de peygamber olmayanlar (imamlar, halifeler, velîler) ismet sıfatı yönünden ele alınmış ve müctehidlerin durumu değerlendirilmiştir.¹³⁸

İnanç Esasları Açısından Türkiye'de Ca'ferîlik başlıklı doktora tezi giriş ve üç bölümden oluşur. Giriş'te konunun kapsamı, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde “Ca'ferîlik Tarihçesi ve Coğrafyası” başlığı altında Şiîliğin doğuşundan İran İslam devrimine kadar tarihi arka plan genel hatlarıyla sunulur. Daha sonra Ca'ferîlerin Dünyadaki nüfusları genel, Türkiye'deki nüfusları nisbeten detaylı olarak verilir.¹³⁹ “Usûlü'd-Dîn ve Türkiye'deki Ca'ferîler” başlıklı ikinci bölümde Ca'ferîlerin inanç esasları Tevhid, Adl, Nübüvvet, İmâmet, Meâd, diğer inanç meseleleri (bedâ, takiyye, rec'at) ve Türkiye Ca'ferîlerinin bu konulardaki anlayışları ele alınır.¹⁴⁰ “Dinî Ameller ve Türkiye'deki Ca'ferîler” başlıklı üçüncü bölümde, ibadetler (namaz, oruç, zekât, humus, hac, ziyaretler, cihad, tevellî ve teberra vb.), muamelât (nikâh -daimi-geçici-, boşama vb.), Dînî gün ve geceler (Âşûrâ ve diğerleri) ve bunlara karşı Türkiye'deki Ca'ferîlerin tutumları konu edilir. Sonuç kısmında da ulaşılan sonuçlar özetlenmiştir.¹⁴¹

¹³² Ümit Toru, *Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniv. SBE., Sivas 2017, ss. 1-54.

¹³³ Toru, *İmâmiyye Algısı*, ss. 55-138.

¹³⁴ Toru, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, ss. 139-236.

¹³⁵ Toru, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, ss. 237-326.

¹³⁶ Mehmet Bulut, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnanç*, Doktora Tezi, Atatürk Üniv. SBE., Erzurum 1983, Bu tez aynı başlıkla basılmıştır: *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnanç*, Risale yayınları, İstanbul 1991. Atıflar matbu metne yapılacaktır.

¹³⁷ Bulut, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnanç*, ss. 11-104.

¹³⁸ Bulut, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnanç*, ss. 105-160.

¹³⁹ İlyas Üzüm, *İnanç Esasları Açısından Türkiye'de Ca'ferîlik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 1993, 13-99.

¹⁴⁰ Üzüm, *Türkiye'de Ca'ferîlik*, ss. 100-283.

¹⁴¹ Üzüm, *Türkiye'de Ca'ferîlik*, ss. 284-359.

Şaban Banaz'ın hazırladığı, *Anadolu'da Ca'ferîlik, Ca'ferîler ve Ca'ferîleşme Olgusu (Çorum Ehl-i Beyt Vakfı Örneği)* başlıklı doktora tezi, Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın metodu ve kavramsal çerçevesine değinildikten sonra "Ca'ferîliğin Anadolu'ya Girişi" isimli birinci bölümde, Erdebil Tekkesi öncesinde Anadolu'da Ca'ferîlik, Safevî etkisi altında ve Safevî Devleti sonrasında Anadolu'da Ca'ferîlik başlıkları çerçevesinde incelenir.¹⁴² "Türkiye'de Ca'ferîler" başlığını taşıyan ikinci bölümde, etnik yapıları, yerleşim yerleri, nüfusları, önemli grupları, teşkilat yapıları, faaliyetleri, yayın organları ve öne çıkan yazarları imkân nispetinde tasvir edilir.¹⁴³ "Çorumlu Ca'ferîleşen Alevîler" başlıklı üçüncü bölümde Ca'ferîliğin inanç esasları ve inançla ilgili (beda, takiyye, rec'ât, rü'yetullah, Kur'ân'ın tahrifi, tevellî-teberrî, şefaât gibi) diğer meseleler, Çorumlu Ca'ferîleşen Alevîlerin bu konulardaki anlayışları, ibadetleri, örf ve adetleri, faaliyetleri, Sünnîlerle ve Alevîlerle ilişkileri, problemleri, talepleri ve İran ile ilişkileri incelenir. Bu hususlar, yapılan mülakatlarla da desteklenmeye çalışılır.¹⁴⁴ Ekinde de mülakat yapılan kişiler ve mülakat soruları verilir.

İmâmiyye Şiası ile ilgili yukarıdaki çalışmalar dışında, *Şiîliğin İran'da Gelişmesi ve Resmi Mezhep Oluşu*,¹⁴⁵ *Mehdilik*,¹⁴⁶ *Fars-Şia İlişkisi (H. II. Asır)*,¹⁴⁷ *Mu'tezile ile Şia Arasında Siyasal Tartışma*,¹⁴⁸ *Ehl-i Sünnet ve Şia*,¹⁴⁹ *Ahmet Feyzi Çorûmî'nin el-Feyzû'r-Rabbânî'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şi'î Akidesine Tenkidleri*,¹⁵⁰ *Irak'ta Şi'î Merciliği'nin Siyasî Rolü*,¹⁵¹ *İran'da Yenilikçi Dini Düşünce Hareketi*,¹⁵² *XX. Asırda Şiîlik ve İran İslam Devrimi*,¹⁵³ *Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah-I. Mahmut Dönemi Ehl-i Sünnet Şi'î Diyalogu*,¹⁵⁴ *Mezhep Olgusu Bağlamında Şia ve Irak'ta Şiîlik*,¹⁵⁵ *Osmanlı İran İlişkileri ve Sünnî-Şi'î İttifakı*,¹⁵⁶ *İmâmiyye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*,¹⁵⁷ *İmâmiyye Şiası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer*,¹⁵⁸ *Sûfî ve Şiîlerde Bilgi Anlayışı*,¹⁵⁹ *Tabresî ve Tabatabâî'de İmâmiyye Tefsiri*,¹⁶⁰ *İlk Dönem Şi'î Tefsir Anlayışı*,¹⁶¹ *Tefsirde Ehl-i Sünnet Şia Polemikleri*,¹⁶² *Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi*,¹⁶³ *Şia'nın Hadis Anlayışı*,¹⁶⁴ *Hadîs Tenkidi Yönünden el-Kâfî Üzerine Bir İnceleme*,¹⁶⁵ *Fezâilü's-*

¹⁴² Şaban Banaz, *Anadolu'da Ca'ferîlik, Ca'ferîler ve Ca'ferîleşme Olgusu (Çorum Ehl-i Beyt Vakfı Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniv. SBE., Sivas 2017, ss. 1-96.

¹⁴³ Banaz, *Anadolu'da Ca'ferîlik*, ss. 97-130.

¹⁴⁴ Banaz, *Anadolu'da Ca'ferîlik*, ss. 131-316.

¹⁴⁵ Yedullah Nesiryan, *Şiîliğin İran'da Gelişmesi ve Resmi Mezhep Oluşu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 1971.

¹⁴⁶ Avni İlhan, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İstanbul 1993.

¹⁴⁷ Yusuf Benli, *Fars-Şia İlişkisi (H. II. Asır)*, Nehir Yayıncılık, Malatya 2006.

¹⁴⁸ Niyazi Kahveci, *Mutezile ile Şi'a Arasında Siyasal Tartışma*, Araştırma Yayınları, Ankara 2006.

¹⁴⁹ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

¹⁵⁰ Sayın Dalkıran, *Ahmet Feyzi Çorûmî'nin el-Feyzû'r-Rabbânî'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şi'î Akidesine Tenkidleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2000, Bu eserin giriş kısmında (ss. 5-18) Ahmet Feyzi Çorûmî'nin hayatı eserleri ve yaşadığı dönemde Anadolu'da fikri hayata işaret edildikten sonra birinci bölümde (ss. 19-34), el-Feyzû'r-Rabbânî adlı eserin tanıtımı, konuları ele alış, yararlandığı kaynaklar işlenir. İkinci bölümde (ss. 35-254) eserdeki başlıca konular ve yazarın tevhit, nübüvvet, kaza ve kader, hilafet-îmâmet, sahâbe ve Ehl-i Beyt, yetmiş üç fırka ve lanet meselesine ilişkin Şia'ya yönelttiği başlıca eleştiriler konu edilir.

¹⁵¹ Diya M.J. Abbas, *Irak'ta Şi'î Merciliği'nin Siyasî Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniv. SBE., Ankara 2012.

¹⁵² Asiye Tıgılı, *İran'da Yenilikçi Dini Düşünce Hareketi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2012.

¹⁵³ Hasan Onat, *XX. Asırda Şiîlik ve İran İslam Devrimi*, Ankara 1996.

¹⁵⁴ Saim Arı, *Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah-I. Mahmut Dönemi Ehl-i Sünnet Şi'î Diyalogu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniv. SBE., Şanlıurfa 2001.

¹⁵⁵ Muharrem Akoğlu, *Mezhep Olgusu Bağlamında Şia ve Irak'ta Şiîlik*, Kayseri 2013.

¹⁵⁶ Cemil Hakyemez, *Osmanlı İran İlişkileri ve Sünnî-Şi'î İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

¹⁵⁷ Mehmet Salih Arı, *İmâmiyye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2002.

¹⁵⁸ Mehmet Nur Akdoğan, *İmâmiyye Şiası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2014.

¹⁵⁹ Fahmi Soğukoğlu, *Sûfî ve Şiîlerde Bilgi Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniv. SBE., Sakarya 2017.

¹⁶⁰ Musa Kazım Yılmaz, *Tabresî ve Tabatabâî'de İmâmiyye Tefsiri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. SBE., Erzurum 1985.

¹⁶¹ Aslan Habibov, *İlk Dönem Şi'î Tefsir Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2007.

¹⁶² Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet Şia Polemikleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.

¹⁶³ Sabuhi Shahavatov, *Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2014.

¹⁶⁴ Cemal Sofuoğlu, *Şia'nın Hadis Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1977.

¹⁶⁵ Cemal Sofuoğlu, *Hadîs Tenkidi Yönünden el-Kâfî Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1982.

Sahabe Rivayetleri Bağlamında Şîf-Sünni İhtilafının Sünni Hadis Rivayetine Yansımaları,¹⁶⁶ *Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın Delil Olarak Aldığı Bazı Hadisler*,¹⁶⁷ *Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın İmâmette Dayandığı Hadisler*,¹⁶⁸ *Şîa'da Hadis Usûlü*,¹⁶⁹ *Şîa'da Hadis Ricâlî İlmi, Kaynakları ve Konuları*,¹⁷⁰ *Erken Dönem Şîf Ricâl İlmi (Keşşî Örneği)*,¹⁷¹ *Şîa ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad*,¹⁷² *İmâmiyye Şîa'sına Göre Cerh-Ta'dîl*,¹⁷³ *Şîf Ali Şerif er-Radî ve Nehcü'l-Belâğa İsimli Eserinin Hadis Literatüründeki Yeri ve Değeri*,¹⁷⁴ *Şîa Hadis Tarihinin Teşekkül Dönemi –Sebepler ve Sonuçlar*,¹⁷⁵ *Şîa'da Metin Tenkidi*,¹⁷⁶ *Caferi Fıkıhında Boşanma Yetkisi*,¹⁷⁷ *Şîliğin Kamu Hukuku Anlayışı*,¹⁷⁸ *Klasik Dönem Şîf-İmâmî Fıkıh Usûlü Anlayışı*,¹⁷⁹ *Caferielerde Dinî ve Sosyal Hayat (Ankara Keçiören Örneği)*¹⁸⁰ başlıklı çalışmalar da yapılmıştır.

5. NUSAYRİLİKLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

İmâmiyye Şîası'nın onuncu ve on birinci imamları Ali en-Nakî ve Hasan el-Askerî dönemlerinde yaşayan, kendisini onlarla irtibatlandırılan ve hatta on ikinci imamın küçük gaybetinde onun sefirliği iddiasında bulunan Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî (270/883)'nin İmâmiyye Şîası'ndan ayrılarak taraftarlarıyla kurduğu kabul edilen gruba Nusayrîyye veya Nemirîyye denilir. Bu fırkanın fikirlerinin sistemleşmesi ve yayılmasında Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdan el-Hasîbî (358/969)'nin önemli rolü olmuştur. Tarihte farklı devletlerin idaresi altında yaşayan Nusayrîler günümüzde Suriye, Türkiye ve Lübnan'da yaşamaktadırlar. Suriye'de ağırlıklı olarak Lazkiye ve Cebel-i Ensariye'de yaşayan Nusayrîler, nüfusun yaklaşık yüzde 12-15'ini oluştururlar. Lübnan'ın kuzeyinde küçük bir grup olarak, Türkiye'de ise Hatay, Tarsus ve Adana'da yaşamaktadırlar. Nusayrîler 20. asrın başlarından itibaren Alevî adını yaygın olarak kullanmaktadırlar. Türkçe'de ayrıca, Arap Uşağı, Fellah ve Arap Alevileri adları da kullanılmaktadır.

Türkiye'de Nusayrîlikle ilgili doktora düzeyinde çalışma maalesef fazla değildir. Bu bağlamda Hatice Arslan tarafından, önde gelen Nusayrî liderlerinin eserleri kaynak alınarak yapılan *Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi* başlıklı doktora tezi, Nusayrî inanç sisteminin omurgasını teşkil eden maddî âlemden Tanrı'nın insan biçiminde görünmesi (inkarnasyon) inancını, ilk ortaya çıktığı zamandan bu güne kadarki tarihsel süreçte incelemeyi amaçlar. Giriş ve üç bölümden oluşur. Birinci bölümde Nusayrîliğin kurucusu kabul edilen Muhammed b. Nusayr (270/883) ile mezhebin doktrinlerini sistemleştiren Hüseyin

¹⁶⁶ Mahmut Demir, *Fezailü's-Sahabe Rivayetleri Bağlamında Şîf-Sünni İhtilafının Sünni Hadis Rivayetine Yansımaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2010.

¹⁶⁷ Ali Osman Ateş, *Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın Delil Olarak Aldığı Bazı Hadisler*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

¹⁶⁸ Abdullah Ünal, *Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın İmâmette Dayandığı Hadisler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniv. SBE., Şanlıurfa 1998. Bu tez, *İmamet Teorisinin Referanslarında Ehl-i Sünnet ve Şîa'ya Göre Hadis* (Ankara 2006) başlığıyla yayınlanmıştır.

¹⁶⁹ Abdullah Ünal, *Şîa'da Hadis Usûlü*, İsrak Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁷⁰ Mehmet Eren, *Şîa'da Hadis Ricâlî İlmi, Kaynakları ve Konuları*, Konya 2010.

¹⁷¹ Muhammed Enes Topgöl, *Erken Dönem Şîf Ricâl İlmi (Keşşî Örneği)*, Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2015. Bu tez daha sonra, *Erken Dönem Şîf Ricâl İlmi Keşşî Örneği* (İFAV Yayınları, İstanbul 2015) başlığıyla basılmıştır. Özellikle dördüncü bölüm (ss. 302 vd.) Şîi hadis tarihi, Kelam ve Mezhepler Tarihi içerikli haberleri konu alır.

¹⁷² Bekir Kuzudişli, *Şîa ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017. Eserin tanıtımıyla ilgili olarak bk. Muhammed Enes Topgöl (Kitap Tanıtımı), "Şîa ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad", *Divân*, 2017, c. 22, sayı: 43, ss. 165-170.

¹⁷³ İbrahim Kutluay, *İmâmiyye Şîa'sına Göre Cerh-Ta'dîl*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012.

¹⁷⁴ Hikmet Gültekin, *Şîf Ali Şerif er-Radî ve Nehcü'l-Belâğa İsimli Eserinin Hadis Literatüründeki Yeri ve Değeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniv. SBE., Konya 2013. Yukarıda kaydedilen Şîi hadis çalışmalarının önemli bir kısmıyla ilgili olarak bk. Muhammed Enes Topgöl, "Türkiye'deki Şîf Hadis Çalışmalarının Seyri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 11, sayı 21 (2013), ss. 333-366, ss. 341 vd.

¹⁷⁵ Ömer Özpınar, *Şîa Hadis Tarihinin Teşekkül Dönemi –Sebepler ve Sonuçlar*, Konya 2014.

¹⁷⁶ Peyman Ünügür, *Şîa'da Metin Tenkidi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2017. Malezya'da yapılan ve Türkçe çevirisi yayınlanan şu teze de işaret etmek gerekir: Serdar Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye Şîası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, çev. A. Alparslan Tunçer, İstanbul: Karınca&Polen Yayınları, 2014.

¹⁷⁷ Ahmet Niyazov, *Caferi Fıkıhında Boşanma Yetkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv. SBE., Konya 2006.

¹⁷⁸ Amirreza Mahmoudi, *Şîliğin Kamu Hukuku Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2014.

¹⁷⁹ Mustafa Hayta, *Klasik Dönem Şîf-İmâmî Fıkıh Usûlü Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniv. SBE., Adana 2014.

¹⁸⁰ Ali Albayrak, *Caferielerde Dinî ve Sosyal Hayat (Ankara Keçiören Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2006.

yin b. Hamdân el-Hasîbî (358/969)'nin eserlerinde betimlenen Tanrı'nın beşer sûretinde görünmesi inancı irdelenmektedir. Yine aynı eserlerde ma'nâ ve isim olarak iki şahsiyette zuhur eden Tanrı'nın görünüşleri, inkârnyasyon inancı çerçevesinde yorumlanmaktadır.¹⁸¹

İkinci bölümde, yazar tarafından Nusayrîlikte inkârnyasyon inancı açısından ikinci aşama kabul edilen, mezhebin yayıldığı ve farklı kültürlerle etkileşime geçtiği X. ve XI. Yüzyılları kapsayan dönemde, farklı toplumsal şartlarda üretilen metinlerdeki Tanrı tasavvuru ve Tanrı'nın beşerî tezahürünün tabiatı hakkında geliştirilen farklı yorumlar incelenmekte ve bu farklılığın sebepleri izah edilmeye çalışılmaktadır. Yazar, bu dönemde yaşayan Nusayrî liderlerinin eserlerinde, Tanrı'nın tezahürünün, daha çok doketik bir tarzda ele alınmakla birlikte yer yer inkârnyasyon yorumlarının da yapıldığına dikkat çekmektedir.¹⁸²

Üçüncü bölümde ise, araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılan, XIX. Asra ait bazı Nusayrî metinlerinde sunulan Tanrı'nın beşerî görünümünün niteliği ele alınmaktadır. Yazar bu eserlerde, açık bir Hıristiyan etkinin var olduğunu ve Tanrı'nın görünümünün salt doketizm ile açıklandığını ifade etmektedir. Ayrıca burada, ülkemizdeki çağdaş Nusayrî şeyhlerinin, genel olarak yayımlanan eserlere yaklaşımlarını özelde ise inkârnyasyon ile ilgili görüşlerini aktarmaya çalışmaktadır.¹⁸³

Ahmet Turan tarafından Sorbon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Hatay Alevileri Nusayrîler konusunda doktora tezi kaleme alınmıştır.¹⁸⁴

Nusayrîlikle ilgili bir diğer çalışma, İnan Keser tarafından tez konusu yapılan Adana Nusayrîleridir. Giriş-birinci bölümde, yöntem ve çalışmanın sınırları ortaya konulduktan sonra ikinci bölümde etnisite teorileri sunulmuş, üçüncü bölümde de Nusayrîliğin kısa tarihçesi verilmiştir.¹⁸⁵ Dördüncü bölümde Adana'nın ekonomik, etnik ve mekânsal durumu ele alınmış, beşinci bölümde Adana Nusayrîlerinde, eğitim düzeyi, ekonomik durum, toplum içinde sosyal statü, inanç ve inanca bağlılık, anadili bilme düzeyi ve mekânsal değişim konuları incelenmiştir.¹⁸⁶ Altıncı bölümde de Adana Nusayrîlerinde kamusalılık, ritüel, vakıf, dernek faaliyetleri yönünden ve Nusayrîlerde kamusalığa konu olan hususlar yönünden ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹⁸⁷

Hakan Mertcan tarafından hazırlanan doktora çalışmasında Nusayrîler, Osmanlı yönetimi esnasında, Cumhuriyet Türkiye'sinde; Millî Mücadele, Tek Partili dönem ve çok partili dönemlerde, iktidarla ilişkileri ve kimlik sorunsalı bağlamında incelenmiştir.¹⁸⁸

Resul Bağrı tarafından yapılan çalışmada Arap Alevileri, etnik kökenleri, kimlik sorunsalı ve kodları, geleneğin aktarımı, Arap Alevilerinin temel inanç özellikleri ve pratikleri, Arap Alevi toplumunda müzik pratikleri ve dini ritüellerde müzik, Anadolu Aleviliği ile dinî ritüel ve müzik açısından benzer ve farklı yönleri, halk oyunları ve Arap Alevi müziği örnekleri gibi konular ele alınmıştır. Eklerinde de Arap Alevilerinin Türkiye'de yaşadığı yerler ve bayramlarının listesine yer verilmiştir.¹⁸⁹

¹⁸¹ Hatice Arslan, *Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv. SBE., İstanbul 2015, ss. 19-52.

¹⁸² Arslan, *Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi*, ss. 53-97.

¹⁸³ Arslan, *Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi*, ss. 98-121.

¹⁸⁴ Ahmet Turan, *Les Nusayrîs de Turquie dans la Region d'Hatay (Antioch)*, Paris, 1973. Bk. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara 1993, ss. 180 vd.

¹⁸⁵ İnan Keser, *Kentsel Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrîleri*, AÜSBE., Ankara 2006, ss. 1-79.

¹⁸⁶ Keser, *Adana Nusayrîleri*, ss. 80-194.

¹⁸⁷ Keser, *Adana Nusayrîleri*, ss. 195-294.

¹⁸⁸ Hakan Mertcan, *Türk Modern Devletinin Oluşum ve Gelişim Sürecinde Siyasal İktidar Karşısındaki Konumları ve Kimlik Sorunsalı Bağlamında Nusayrîler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2012.

¹⁸⁹ Resul Bağrı, *Türkiye'de Yaşayan Arap Alevilerinin Etnik ve Müzikal Kimliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniv. SBE., İstanbul 2014.

Hüseyin Kürşat Türkan tarafından kaleme alınan *Hatay Yöresi Arap Alevileri Folkloru* başlıklı çalışmada, Hatay'daki Arap Alevilerine (Nusayrî) ait gelenek, görenek ve dinsel icra biçimleri halk bilimi açısından incelenmiştir. Yazar bu çalışmada, Hatay merkezi ve ilçelerindeki Arap Alevilerinde, doğumdan ölüme ve hatta ölümden sonraki inanç költürlerine ait olan örneklemelerden hareketle yöredeki Arap Alevilerinin költür kodlarını ortaya çıkarmayı amaçladığını ifade eder. Bunu gerçekleştirmek için çalışmanın önemli bir kısmını alan araştırmasının oluşturduğunu belirtir.¹⁹⁰

6. DÜRZİLİKLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Fatımî Devleti'nin altıncı halifesi Hâkim Biemrillah döneminde İsmailîlik içinden doğmuş dinî-siyasî bir grup olan Dürzîlik, önceki bütün dinlerin nesh edildiğine, Hâkim Biemrillah'ın ulûhiyetine ve onun yarattığı ulvî varlıklar hiyerarşisine inanan kapalı (sır) cemiyet özelliğini koruyarak günümüze kadar ulaşan bir mezheptir. Mısır'da ortaya çıkmasına rağmen orada tutunamayarak Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün bölgelerinde yayılmıştır.¹⁹¹

Ülkemizde Dürzîlikle ilgili doktora seviyesinde çalışmalar da maalesef çok azdır. Bunlardan ilki, Ahmet Bağlıoğlu tarafından kaleme alınan *Dürzîliğin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları* başlıklı tezdır.¹⁹² Giriş ve üç bölümden oluşur. Girişte, metod ve çalışmada yararlanılan başta Dürzî risaleleri olmak üzere kaynaklar hakkında bilgi verilir. Birinci bölümde Dürzîliğin arka planı bağlamında İsmailîlik, Hâkim Biemrillah dönemine kadar Fâtımîler, Hâkim Biemrillah (411/1021), kişiliği, siyasî, dinî politikası, hakkında gündeme gelen ulûhiyet iddiası ölümü sonrası siyasî gelişmeler incelenir.¹⁹³ Burada Dürzîlerce ilah kabul edilen Hâkim Biemrillah'ın başarılı bir idareci olduğu ve Dürzî öğretileri yayan kişilerden habersiz olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır.

Dürzî Mezhebinin Teşekkülünün konu edildiği ikinci bölümde, Hâkim Biemrillah'ın ulûhiyetini ilk iddia edenler (Hasan b. Haydara el-Ferganî Ve Neştekin ed-Derezî), Hamza b. Ali ve Dürzî mezhebinin teşekkülündeki rolü ve ilk Dürzî faaliyetler ele alınır. Burada Hâkim Biemrillah'ın ulûhiyetini ilk iddia edenin Hasan b. Haydara el-Ferganî olduğuna, onun öldürülmesiyle doğan boşluğu Neştekin ed-Derezî'nin doldurmaya çalıştığına, onun da öldürülmesiyle Hamza b. Ali'nin davetin lideri olduğuna, Dürzî davetinin örgütlenme ve kurumsallaşmasında onun rolüne ve mezhep kurucusu kabul edildiğine işaret edilmiştir. Üçüncü bölüm ise, Dürzîlerin inanç esaslarına tahsis edilmiştir. Burada, Dürzîlerin Tanrı anlayışları, yaratılış nazariyeleri, Hududları bilme, tekammüs, yedi esas, kıyamet ve hesap günü ve ilahi bilgiyi gizli tutma konuları işlenmiştir.¹⁹⁴ Aynı yazar tarafından Orta Doğu siyasî tarihinde Dürzîleri konu alan bir kitap çalışması da yapılmıştır.¹⁹⁵

Aytekin Şenzybek tarafından hazırlanan *Resailü'l-Hikme'ye göre Dürzî inanç esasları*,¹⁹⁶ mezhebin kurucu ve önde gelenleri olan Hamza b. Ali, İsmail et-Temimi ve Muktena Bahaüddin tarafından yazılan ve 111 risaleden meydana gelen Resailü'l-Hikme metinlerini ve şerhlerini esas alarak Dürzî inanç esasla-

¹⁹⁰ Hüseyin Kürşat Türkan, *Hatay Yöresi Arap Alevileri Folkloru*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniv. SBE., Isparta 2015.

¹⁹¹ Ahmet Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara Okulu yayınları, Ankara 2004, s. 9.

¹⁹² Ahmet Bağlıoğlu, *Dürzîliğin Teşekkülü ve İnanç Esasları*, Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2003. Bu tez daha sonra "İnanç Esasları Açısından Dürzîlik" (Ankara 2004) başlığıyla basılmıştır. Bundan sonra matbu metne referansta bulunulacaktır.

¹⁹³ Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, ss. 9-104.

¹⁹⁴ Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, ss. 105-188. Bu eserle ilgili olarak ayrıca bk. Mehmet Atalan (Kitap Tanıtımı), "İnanç Esasları Açısından Dürzîlik", Ankara Okulu yayınları, Ankara 2004", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2008, c. 1, sayı: 1 ss. 43-54.

¹⁹⁵ Ahmet Bağlıoğlu, *Orta Doğu Siyasî Tarihinde Dürzîler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.

¹⁹⁶ Aytekin Şenzybek, *Resailü'l-Hikme'ye Göre Dürzî İnanç Esasları*, Doktora Tezi, Selçuk Üniv. SBE., Konya 2008. Bu tez, daha sonra *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, (Emin Yay., 2. Basım, Bursa 2012) başlığıyla basılmıştır. Atıflar matbu metne yapılacaktır.

rını ortaya koymayı amaç edinir. Çalışma giriş ve iki bölümden oluşur. Girişte tezde yararlanılan başta Dürzî risaleleri olmak üzere kaynaklar ve izlenecek yöntem hakkında bilgi verilir. “Hâkim Biemrillah ve Dürzîliğin Teşekkül Süreci” başlıklı birinci bölümde, önce Hâkim Biemrillah’ın hayatı, dönemindeki siyasî olaylar, din ve mezheplere yaklaşımı değerlendirilir. Daha sonra Dürzîliğin teşekkül süreci ve bu süreçte etkili olan kurucu dâîler, Hasan b. Haydara el-Fergani, Neştekin ed-Derezî, Hamza b. Ali ve birbirleriyle ilişkileri ile Hamza b. Ali sonrası Dürzîlik ele alınır.¹⁹⁷ İkinci bölümde Dürzî inanç esasları, Tevhid, Hudûd, Dürzîliğin Şer’î Hükümleri, Tekammüs ve Ahiret Günü ana başlıkları altında verilir. Burada Tevhid bahsi altında Tanrı’nın tecelli ve zuhur inancının hulûlden farkı vurgulanarak, tecelli ve zuhur devirleri açıklanır. Tanrı’nın Hâkim Biemrillah tecellisini diğer tecellilerinden farklı kılan hususlara işaret edilir.¹⁹⁸

Tolga Öztürk tarafından hazırlanan *İttifak kuramları bağlamında Dürzîlerin Ortadoğu siyasetindeki yeri* başlıklı tez, Dürzîlerin Ortadoğu siyasetindeki yerini, ittifak kuramları çerçevesinde ele almayı amaçlar. Çalışmada, Dürzîlerin yaptığı ittifak tercihlerinin, ittifak kuramının alt başlıkları olan güç dengesi, tehdit dengesi ve ardıncılık yaklaşımları çerçevesinde yoğunlaştığı ifade edilir. Dürzîlerin Ortadoğu coğrafyasında fazla tanınmayan bir topluluk olduğu, bu nedenle kökenlerine değinildiği, bu bağlamda Şiîlik, İsmailîlik ve Fatımi Devleti’nin ele alındığı kaydedilir. Ayrıca, Dürzîlerin bulunduğu coğrafyanın ve etnik kökenlerinin politikalarına etkisinin tartışıldığı, Dürzî topluluğunun yoğun olarak bulunduğu Lübnan, Suriye ve İsrail’deki durumlarının ayrı ayrı incelendiği belirtilir. Yine bu üç ülkedeki Dürzî topluluklarının ittifak kuramları bağlamında siyasî davranışlarının incelendiği ve bu ülkelerde azınlık halinde bulunan Dürzîlerin birbirleriyle bağlantılı bir şekilde hareket edip etmediğinin ele alındığı ifade edilir.¹⁹⁹

SONUÇ

Cumhuriyet döneminde Şiîlikle ilgili akademik çalışmaların özellikle 1980, hatta 1990 sonrası dönemde arttığı görülmektedir. Bu durum doğaldır. Zira akademik çalışma bir birikim ve gelenek gerektirir. Dâru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi’nin 1933 yılında kapatılmasından sonra ilk olarak 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971 yılında da Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi açılmış ve daha sonra başta İstanbul’daki olmak üzere diğer Yüksek İslam Enstitüleri, fakültelere dönüştürülmüştür. Ancak bu fakültelerde akademik personelin yetişmesi ve bilimsel bilgi üretmesi belli bir zaman almıştır. Bu çerçevede Şiî gruplar (Zeydiyye, İsmailiyye, İmâmiyye, Nusayrîlik, Dürzîlik) hakkında yapılan çalışmalara baktığımızda, İmâmiyye Şiası hakkındakilerin yetersiz olmakla birlikte diğer Şiî gruplara göre daha fazla olduğu görülmektedir. Diğer mezheplerle ilgili çalışmalar ise oldukça yetersizdir. Özellikle Nusayrîlikle ilgili İlahiyat alanında bir doktora tezinden başka maalesef bulunmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu mezhepler ve mensuplarını tanımak için onlarla ilgili betimleyici çalışmalara acil ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çalışmaların, ilgili mezhep mensuplarının yaşadıkları coğrafyalarda yapılan alan araştırmalarıyla da desteklenmesi gerekmektedir. Zira İslam coğrafyasında var olan çatışma ve savaşların temel sebepleri arasında mezhebî farklılıklar olmasa bile bu farklılıklar, ma-

¹⁹⁷ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, ss. 15-140.

¹⁹⁸ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, ss. 141-478.

¹⁹⁹ Tolga Öztürk, *İttifak Kuramları Bağlamında Dürzîlerin Ortadoğu Siyasetindeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi SBE., Antalya 2017.

alesef kitleleri birbirine sevk etmede katalizör olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla mezhep mensuplarının birbirlerine ilişkin ön yargıları, bu hususta rahatlıkla istismar edilebilmektedir. Bu duruma engel olabilmek için yapılması gerekenlerin başında, farklı mezhep mensuplarının birbirlerini ötekileştirmeden, sağlıklı bir şekilde tanımalarına zemin hazırlayacak çalışmalar yapmak gelir. Bu sorumluluk da öncelikle alanın uzmanı bilim insanlarına düşmektedir. Bu makale, şu ana kadar yapılan çalışmalara işaret ederek Şiilik ve kollarıyla ilgili incelenebilecek yeni konular hususunda fikir vermesi bakımından katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abbas, Diya M.J., *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- Acar, Abdurrahman, *Selçuklu Sultanı Sencer'in Din Siyaseti (Abbasi Halifeliği Ve İsmaililerle İlişkiler)*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 1997.
- Ahmadov, Şahî, *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2005.
- Akdoğan, Mehmet Nur, *İmâmiyye Şiasî Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2014.
- Akoğlu, Muharrem, *Mezhep Olgusu Bağlamında Şia ve Irak'ta Şiilik*, Kayseri 2013.
- Albayrak, Ali, *Cafelerinde Dini ve Sosyal Hayat (Ankara Keçiören Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2006.
- Arı, Mehmet Salih, *İmâmiyye Şiasî Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2002.
- Arı, Saim, *Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah-ı Mahmut Dönemi Ehl-i Sünnet Şii Diyalogu*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniv. SBE., Şanlıurfa 2001.
- Ankan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*, İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul 2010.
- Arslan, Hatice, *Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv. SBE., İstanbul 2015.
- Atalan, Mehmet, *Şiiliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer Sâdîk'in Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.
- Mehmet Atalan, *Cafêri Sadîk*, TDV Yayınları, Ankara 2007.
- Atalan, Mehmet (Kitap Tanıtımı), "İnanç Esasları Açısından Dürzilik, Ankara Okulu yayınları, Ankara 2004", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2008, c. 1, sayı:1 ss. 43-54.
- Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- Ataş, Ali Osman, *Ehl-i Sünnet ve Şia'nın Delil Olarak Aldığı Bazı Hadisler*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- Avcu, Ali, *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2009.
- Avcu, Ali, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2018.
- Ay, Zahide, *Moğol İstilasî Öncesi ve Sonrasında Orta Asya'da Ezoterist Bir İslam Toplumu: 10-15. Yüzyıllarda Bedaħşan İsmailîleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., İzmir 2013.
- Bağî, Resul, *Türkiye'de Yaşayan Arap Alevilerinin Etnik ve Müzikal Kimliği*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniv. SBE. İstanbul 2014.
- Bağlıoğlu Ahmet, *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*, Ankara 2004.
- Bağlıoğlu, Ahmet, *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*, Ankara Okulu yayınları, Ankara 2004.
- Bağlıoğlu, Ahmet, *Orta Doğu Siyasî Tarihinde Dürziler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- Banaz, Şaban, *Anadolu'da Ca'ferilik, Ca'feriler ve Ca'ferleşme Olgusu (Çorum Ehl-i Beyt Vakti Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniv. SBE., Sivas 2017.
- Batur, Muhammet Raşit, *Zeydîlik ve Selefilik Arasında İbnü'l-Vezir*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniv. SBE., Erzurum 2016.
- Benli, Yusuf, *Hicrî II. Asırda Kûfe Merkezli Gulât Hareketler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniv. SBE., Şanlıurfa 1999.
- Benli, Yusuf, *Fars-Şia İlişkisi (H. II. Asır)*, Nehir Yayıncılık, Malatya 2006.
- Bozan, Metin, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İSAM yayınları, İstanbul 2009.
- Bozan, Metin, *İmâmiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru 4 ve 5. Asırlar*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2007.
- Bulut, Halil İbrahim, *Şia'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Araştırma yayınları, Ankara 2013.
- Bulut, Mehmet, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnanç*, Risale Yayınları, İstanbul 1991.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *İmâmet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *Ehl-i Beyt Ehl-i Devlet Musa Kâzım ile Ali Rızâ dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, İFAV yayınları, İstanbul 2010.
- Çelenk, Mehmet, *16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Eylül Üniversitesi SBE., Bursa 2005.
- Dalkıran, Sayın, *Ahmet Feyzi Çorûmî'nin el-Fezû'r-Rabbânî'ni Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şii Akidesine Tenkidleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.
- Demir, Habip, *Horasan'da Şiilik*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- Demir, Mahmut, *Fezailü's-Sahabe Rivayetleri Bağlamında Şii-Sünni İhtilafının Sünni Hadis Rivayetine Yansımaları*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2010.
- Demirci, Kadir, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2005.
- Demirci, Kadir - Ümit, Mehmet, "Zeydî Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar", *İslâmî İlimler Dergisi, (Zeydiyye Sayısı)*, 2011, c. 6, sayı: 1, ss. 347-367.
- Demirel, Serdar, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye Şiasî Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, çev. A. Alparslan Tunçer, Karınca&Polen Yayınları, İstanbul 2014.
- Doğan, İsa, *İmam Zeyd b. Ali*, TDV Yayınları, Ankara 2009.
- Doğan, İsa, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996.
- Ekinci, Abdullah, *IX-XI. Yüzyıllarda Karmatîlerin Siyasî, Sosyal ve İktisadî Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniv. SBE., Elazığ 2002.
- Eren, Mehmet, *Şia'da Hadis Ricâli İlimi, Kaynakları ve Konuları*, Konya 2010.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İmâmiyye Şiasî*, İstanbul 1984.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara 1993.
- Genç, Süleyman, *Fâtîmî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı*, Dokuz Eylül Üniv. SBE., İzmir 1995.
- Gökalkp, Yusuf, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.

- Gökalp, Yusuf, *Zeydî Düşüncenin Tarihsel Gelişimi 6-7/13-13. Yüzyıllar*, Adana 2014.
- Gültekin, Hikmet, *Şii Ali Şerif er-Radı ve Nehcü'l-Belâğa İsimli Eserinin Hadis Literatüründeki Yeri ve Değeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniv. SBE., Konya 2013.
- Gündüz, Eren, *Zeyd b. Ali Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, Düşünce Kitabevi, Bursa 2008.
- Habibov, Aslan, *İlk Dönem Şii Tefsiri Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2007.
- Hakyemez, Cemil, *Osmanlı İnanç İlişkileri ve Sünnî-Şii İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Hakyemez, Cemil, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, İSAM Yay., İstanbul 2009.
- İlhan, Avni, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İstanbul 1993.
- İlhan, Avni, *İmam Musa Kazım, İmam Ali Rıza, İmam Muhammed Taki*, TDV Yayınları, Ankara 1996.
- Hayta, Mustafa, *Klasik Dönem Şii-İmâmî Fıkıh Usûlü Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniv. SBE., Adana 2014.
- Kahveci, Niyazi, *Mutezile ile Şia Arasında Siyasal Tartışma*, Araştırma Yayınları, Ankara 2006.
- Namık Kemal Karabiber, *Eh-lî Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2007.
- Kartaloğlu, Habib, *Şerif el-Murtazâ (436/1044) ve Şii-Usûlî Gelenekteki Yeri*, Yayınlanmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2015.
- Kartaloğlu, Habib (Kitap Tanıtımı), "Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam", *Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 13, sayı 23, ss. 337-340.
- Kavak, Özgür (Kitap Tanıtımı), "İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci", *Divan*, 2009, c. 14, sayı: 27, ss. 145-150.
- Keser, İnan, *Kentsel Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrîleri*, AÜSBE, Ankara 2006.
- Keskin, Yakup, *İsnâ Aşerîyye İmamlarından Muhammed el-Cevâd, Ali b. Muhammed el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî Dönemlerinde İmâmiyye Şiası*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE., Samsun 2007.
- Korkmaz, Sıddık, *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi*, İz yayıncılık, İstanbul 2012.
- Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrihi İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.
- Kutlu, Sönmez, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", *Ankara Ün. İFD*, c. 37, sayı: 1, ss. 317-331.
- Kutlu, Sönmez, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Kutluay, İbrahim, *İmâmiyye Şia'sına Göre Cerh-Ta'dil*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012.
- Kuzudışlı, Bekir, *Şia ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- Mahmoudi, Amirreza, *Şiiliğin Kamu Hukuku Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2014.
- Mertcan, Hakan, *Türk Modern Devletinin Oluşumu ve Gelişim Sürecinde Siyasal İktidar Karşısındaki Konumları ve Kimlik Sorunsalı Bağlamında Nusayrîler*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2012.
- Muammer, Ali Yahya, *el-İbadiyye beyne'l-fırak'el-İslamiyye*, Cem'iyetü'l-Türâs, Gardaye 1423/2003.
- Nesiryan, Yedullah, *Şiiliğin İran'da Gelişmesi ve Resmi Mezhep Oluşu*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 1971.
- Niyazov, Ahmet, *Caferi Fıkıhında Boşanma Yetkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.
- Onat, Hasan, "Türkiye'de İslam Mezhepleri Tarihi'nin Gelişim Sürecinde Prof.Dr. Ethem Ruhi Fiğlalî'nin Yeri", *Ethem Ruhi Fiğlalî'ye Armağan*, Vadi Yayınları, Ankara 2002.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara: TDV yayınları, 1993.
- Onat, Hasan, *XX. Asırda Şiilik ve İran İslam Devrimi*, Ankara 1996
- Öz, Mustafa, *Nizârî İsmâîlîlerde Ağa Hanlar Dönemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 1986.
- Özpinar, Ömer, *Şia Hadis Tarihinin Teşekkül Dönemi -Sebepler ve Sonuçlar-*, Konya 2014.
- Öztürk, Resul, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, Ahenk Yayınları, Van 2008.
- Mustafa Öztürk, *Tefsirde Eh-lî Sünnet Şia Polemikleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.
- Öztürk, Tolga, *İttifak kuramları bağlamında Dürzîlerin Ortadoğu Siyasetindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi SBE., Antalya 2017.
- Öztürk, Yunus, "Tarihin Tahrihi Meselesi (Sıddık Korkmaz)", *İslami Araştırmalar*, 2016, c. 27, sayı: 3, ss. 448-450.
- Shahavatov, Sabuhi, *Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2014.
- Sofuoğlu, Cemal, *Şia'nın Hadis Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1977.
- Sofuoğlu, Cemal, *Hadis Tenkidi Yönünden el-Kâfi Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1982.
- Soğukoğlu, Fehmi, *Sûfi ve Şiilerde Bilgi Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniv. SBE., Sakarya 2017.
- Şahin, Gülşen (Kitap Tanıtımı), "Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam", *İslami İlimler Dergisi*, 2009, yıl: 4, sayı: 1-2 ss. 427-431.
- Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum 2008.
- Şenzybek, Aytakin, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 2. basım, Emin Yayınları Bursa 2012.
- Tan, Muzaffer, "İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci", Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2005.
- Tan, Muzaffer, *Haşşâşiliğin Tarihsel Arka Planı İsmailî Davet Yapılanması*, Maarif Mektepleri, Ankara 2017.
- Tiğli, Asiye, *İran'da Yenilikçi Dini Düşünce Hareketi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2012.
- Topaloğlu, Fatih, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniv. SBE., İzmir 2010.
- Topgül, Muhammed Enes, *Erken Dönem Şii Ricâl İlimi Keşfi Örneği*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015.
- Topgül, Muhammed Enes, "Türkiye'deki Şii Hadis Çalışmalarının Seyri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, c. 11, sayı: 21, ss. 333-366.
- Topgül, Muhammed Enes (Kitap Tanıtımı), "Şia ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad", *Divân*, 2017, c. 22, sayı: 43, ss. 165-170.
- Toru, Ümit, *Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı*, Basılmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniv. SBE., Sivas 2017.
- Turan, Ahmet, *Les Nusayrîs de Turquie dans la Region d'Hatay (Antioch)*, Paris, 1973.
- Türkan, Hüseyin Kürşat, *Hatay Yöresi Arap Alevîleri Folkloru*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniv. SBE., Isparta 2015.
- Uyar, Mazlum, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri Ahbârlık*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- Üçer, Cenksu (Kitap Tanıtımı), "Tarihin Tahrihi İbn Sebe Meselesi", *Marife*, 2005, yıl: 5, sayı: 3, ss. 467-472.
- Ümit, Mehmet, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, Ankara 2012.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM Yay., İstanbul 2010.
- Ünal, Mehmet, *Zeydiyye'nin Tefsiri Anlayışı*, Yayınevi Yayınları, Ankara 2010.
- Ünal, Abdullah, *İmâmet Teorisinin Referanslarında Eh-lî Sünnet ve Şia'ya Göre Hadis*, Ankara 2006.
- Ünal, Abdullah, *Şia'da Hadis Usûlü*, İşrak Yayınları, İstanbul 2008.
- Ünügür, Peyman, *Şia'da Metin Tenkidi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2017.
- Üzüm, İlyas, *İnanç Esasları Açısından Türkiye'de Ca'ferîlik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 1993.
- Varol, M. Bahaüddin, *Eh-lî Beyt Gerçeği*, Şamil Yayıncılık İstanbul ts.
- Varol, M. Bahaüddin, *Eh-lî Beyt Kavramsal Boyut*, Yediveren Yayınları, Konya 2004.
- Varol, M. Bahaüddin, *Siyasallaşma Sürecinde Eh-lî Beyt*, Yediveren Yayınları, Konya 2004.
- Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydîleri (250-316/864-929)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. SBE., İstanbul 1998.
- Yazılıtaş, Nihat, *Fatimî Devleti'nde Türkler*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniv. SBE., Ankara 2003.
- Yılmaz, Musa Kazım, *Tabresî ve Tabatabaî'de İmâmiyye Tefsiri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. SBE., Erzurum 1985
- Yücel, Fatih, *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE., Ankara 2008.